

H33-10
17

М. ПОТЕМКИН Іа П. ТЕРЕХОВ

САЛА БІСІККЕ УҮРЕНГЕН УЛУСТЫҢ ШКОЛДОРЫНА

География

УЧЕБНИК

Ваазь 65 ак., регері. 25 ак.
Цена 65 коп., перепл. 25 коп.

ОГИЗ

1934

NOVOSIBIR

Çastra wazyłganь

Bicikkə cala yurengen ulustың şkoldorьna M. Potemkin a P. Terexov wudyrgeñ ojrot tildy geografija usewnikke çast-ra wazyłganь.

Stranitsazь	Strokazь	Устынең wa aldynaң wa.	Wazyłganь	Късыгар керек
12	10	yst	Salgan çyruktьn tolygьn-da nemeñ adь çastra wazyłgan	Molçolu temdeker 1 Platna (wuuntь) 2 Gidrostantsija 3 Şjuztu kanal 4 Elektricestwoñьn kicy stantsijazь 5 Mexanik masterskojlor 6 Съьdatan stantsijazь 7 Taş oodoton zavod. .. Temir çoldor ... Domьa Kajalar
12	11	ald	Dneprogestiñ panь	Dneprogestiñ planь
15	13	"	çazaldь,	çazalda
18	7	"	Kөzilgән,	kezilgen,
36	11	"	Karalь dьndeger ortolьk	Karalovьj degen ortolьk
39	10	yst	Sadagaş	çadagaj
41	1	ald	Volga (3djl)	Volga (Edil)
42	9	yst	olturunьp çat	toltrьp çat.
44	11	ald	walьk	wajlyk
48	5	yst	kөntinental'nyj	kontinental'nyj
53	3	"	rastitel'nostьn	rastitel'nostьn
57	10	"	ozimniñ	özymniñ
69	5	"	ploşcadı 21 mln	ploşcadı 21 mln.
85	1	"	wjindegi	kijinidegi
86	13	ald	mln 1,3 (kv. km.)	1,3 mln (kv. km)

Замеченные опечатки к учебнику географии для школ малограмотных М. Потемкина и П. Терехова на ойротском языке.

Зак. 2188.

Ойрот.
3-36

M. POTEKIN 1a P. TEREKOV

БІСІККЕ САЛА УҮРЕНГЕН УЛУСТЫҢ ШКОЛДОРЫНА

GEOGRAFIJA

У С Е Б Н И К

RSFSR-дың Narkompros kollegijazы қарадыр қетеген

Ojrot tiline көсүргенin Кун вадьш Siv.
Kraj ONO-ның Politprosvetupravlenijazының
nasal'niğы nek Kirzner қарадыр қетеген

Г.П.Б. в ЛНГР
Ц. 1834
АНТ № 769

М. ПОТЕМКИН и П. ТЕРЕХОВ

ИЗДАНИЕ САНКТ-ПЕТЕРБУРГСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

ГЕОГРАФИЯ

УЧЕБНИК
ДЛЯ ШКОЛ МАЛОГРАМОТНЫХ
на ойротском языке

Утвержден коллегией НКП РСФСР

На ойротский язык перевел **Д. Белоусов**

Перевод на ойротский язык утвержден
начальником политпросветуправления
Зап.-сиб. крайОНО т. Киржнер

I. ÇERDİN ŞARÛ.

Gorizont la onıń talaları.

Bis typ-tys ak çerге сьғар алып, аялданра көрер болзо—bis, аялданра онсо талаларында усы кују çok çer көрүпур турат, бу çer gorizont деп adalыр çat.

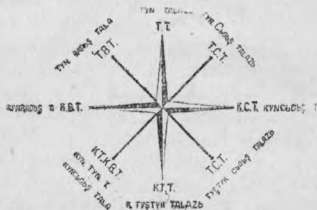
Gorizont kacanda tegelik kepty volor.

Onıń ystuney bis, көңкөрө salgan kazandıj, теңери көрүр çадьвьс, Gorizontıń çakazynda теңери çer-le birigip çatкандıj biske bildirip turat. Gorizontıń бу çakazyń gorizontıń çоль linijazy деп adap çat. Çerdin çakazy, усы ondo çok деп bis cenemelden bilerbis; bis gorizontıń çольна „linijazyна“ çedip kacanda volvoj çadyk: bis ic-kerlenip turagьвьста, gorizontta өskөлөnip turat, gorizontıń çоль linijazy deze bisteң ol la воjь uraak turat.

Kandıj-la neme bisteң kazь çанында volыр турғаньн bis bilip alarga tуган volzovьс, оң çанында, sol çанында aldьн—da, kij-ninde деп айдьр турувьс. Çe vaj-agьзынаң өske çeri çaar vaştanza, bistiң vajagь temdektegenibis çastra volo берет. Nemelerdin çat-

kan aajьн çastьrvaj bilip turarda, *gorizontıń tert talazьn aьlap* salgan. Kyn tal tyšte turar gorizontıń talazьn bis kynniң tystygi деп adap çadyвьс. Oo tuştas çанында tyn-tala деп айдьр çadyвьс. Tyn-tala çaar vaştanьр turza kijninde tystyk-tala, оң çань çaar-kyn сьгьş, sol çанында кун-вадьş volor. Gorizontıń кунсьгьş talazьнда кун сьгьр çat, azarda кун-вадьş talazьнда азьр çat.

Gorizontıń talalarьнң çatkan aajьн kynneң көрүр çastьrvaj bilip ijeten. Çakьş ajas kynde çerге typ-tys agaş kadap kojolo, onоң çerге tyzur турған көлөtkөni ачыktap көрер volzo, tal-tyšte кун gorizontto ең vijik turup турған, tal-tyšte ol agaştьң көлөtkөzi ең кьска volor. Kyn tal-tyšte кун tystyk talazьнда turup çat, tal-tyštegi kynneң volыр турған көлөtki kacanda tyn talazь çaar volor.

1-кь çур. Gorizontıń talaları.

2-ci çur. Altyn kazыk
çылдысты канајыр тавар.

rattan ырада Kompas çокы
çer-le cery варьчаткан тузында Kompas syrekeј kerekty volыp çat.

Tynde gorizonttyң talalarыn Altyn kazыk dep çылдыстан bilip alar. Çылдыstu aјas tynde teңeride bir vaška turgan çeti kaan degen çылдыstardы таар аларға кыс emes. Bu bir vaška turgan çылдыstardыn тоозы çeti, olor tutkalu susku keverly, Usыndaғы eki çылдыs azыra teңerini көрөт volzovyс bis syrekeј çарыk Altyn kazыk çылдысты көрөribis. Altyn kazыk çылдыs kacanda *teңeriniң tyn talazynda* çаңыs çerde turar.

Çe gorizonttyң talalaryң oncozлап artыk velen çakşы тапыр таварға, өнөtijn çazagan Kompas¹ dep çepсел çakşы volor. Kompas dep neme kicinek кајырсак aјлу volor, оның icinde şildin aldыnda, usар салған kaduga, voş кымыктанар, edip салыр kojгон, volottoң etken, magnittар салған saadak var. Оның bir usь çaantaјыn tynniң talazy çaar turar, bir usь deze кын тыstygi çaar turar. Tynniң talazyна туратан saadакtyң usып voroon өңdy edeten, кын тыstygindegi usып çарыk өңdy volзып dep edeten. Ондыј volordo, Kompas gorizonttyң talalaryн көrgyзyp çat, aјdarda, çer ystynдеgi voјы voјnaç казы kirede turgанын оноң ulam bilip turar. Talajдың ysti-le ça-

Çerdiñ keveri.

Bis тыр-тыс ak çerde turar тузывьста, ајландра казы да talazyна көрө, veş kilometr kirezli çуuk көрөribis çe агаşка emeze тураның çавынтзына сығыр көрөрдө, gorizont çaanaј берет: 10 m vijigineң gorizontty ајландра bis 10 km көрөribis; aeroplan la сыкказын, 1 km vijigineң gorizont 100 km çetre çaanaј берет. Neniң usун bis çerdi ystynең көрөribiste raak, aldынаç çуuk кыгур çадывьs. Gorizont онойр nedeң ulam çaanaп turgанын тыс çerde volzo, kizi çakşы оңдор volыp

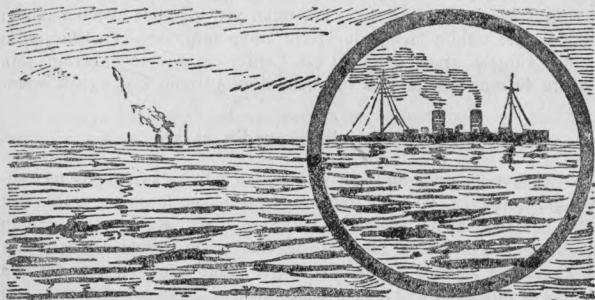
¹ Bolottoң emeze temirdeң etken nemelerin voјына tartыр алыр turgan temir rudazyнды, emeze volottoң volcoktopь (kusoktopь) magnet деп ајдылатан.

alvas edi. Сын аајыла ер тус емес, ол тостојр калган волор. Bis тѐмѐн турар тузъвста ер тостојр калган керегинде ер устындеги бистѐн раак немелерди кѐрүп волвој адъвъс.

Талајдың усти ваза тостојр калган волор. Там ырап, урур отурган пароходты аыктар кѐрѐр волзовъс, ең ващтар кѐске кѐрүпвеј варар пароходтың тѐмѐнги немелери; пароход оноң ағы варза, аңыс-ла тувалары кѐрүнүр турар; онојр пароход талајдың тостојгонъ азра емещтен кѐрүнвеј варар.

Ајдарда, ердің-ле талајдың усти кайда-да волзо тус волор емес, тостојр калган волор. Mунда оноң тостојгонъ кайда-да туңей волор. Оноң усти кайда-да туңей тостојр калган сок аңыс тело вар,-оңызъ ар. Bистің кѐр аыктаганънаң, инзилегенинең ер тоғолок-ар кеpty деп биске артталыр ат.

Erte cakta ulu yuredyciler teneriden ағык берип турган кунди, ајды, ыдыстарды ууенип тургулады, ај карыканън аыктаарда, ол тузънда ағык ајға тегерик кара кѐлѐткѐѐ таварыр турганън кѐрүп тургулады. ер

3-сі ур. Gorizontтың кижнинең кѐрүнвеј вараткан пароход; оң аңында, тегериктиң ичинде, gorisontto трамајдаң кѐрүнүр турган пароход.

күн-ле ајдың ортозында келер тузънда, ајды кунниң ағыгы вѐктѐр, ај карыгыр турганън олог билip турган. ер војынаң тегерик кѐлѐтки тузырур турган волзо, ер ар кеберly деп улу уредуly улус онојр уур турган.

ер тус волгон волзо, оноң казы-ла тущтан ол-ла аантајын кѐрүп турган ыдыстар кѐрүнүр турар еди. аңына келищtirze ыдысту теңери кайда-да туңей волор емес. Күн тущтыги аар раак варар волзовъс, теңери солына берip турганън кѐрѐривis: бистің билетен ыдыстар gorizontko кѐрүнвеј варат, олордың ордына, алдында bis кѐрвѐгѐн, ыдыстар

kөрунер. Сьмыл stoldьн уsti-le җорголоп турарда, онон тыку өрө устынде тураньң җаңьс potology җаантайьн туруп кальр җат; усукка вуулар, илir koлгон җилекте сьмыл җоргоloor volzo, җилектиң уsti җаньнаң ol воьньн-устынде potologyн көрөт, алдындагы җаньнда deze оньң вели саң төмөн volor уsti pol volor. Җар кеверли ваьшка talalarьньң устынде теңери-de ваьшка, ваьшка volor.

Җер җар togolok кепту volьр турган деп оньң сьпн, bis улустьн җер уstin аjлandra (евреде) җоруктаар volгон җоругьнаң-da билip җадьвьс; olor talalarьдн казь-la бирузынең вагьр, җердиң җагьн аjланьр, vaza бир өскө җаньнаң җаньр келир турган. Җердиң уstin аjланьр, 1519-1522 җыл-дarda ең ваьстаркь җорукть җоруктаган кизи Magellan volгон. Оньң җоругь 2¹/₂ җыл volдь, ol тузьнда ондыҗ җорук syрекеj кyc җорук volгон, Magellan җоруктаар тузьнда оньң 239 некеринең 21 кизи җандь, җоруктаар тузьнда Magellan воь-да өлди. Magellannьң kijninde җердиң уstin аjланьр җоруктар varган җоруктарь көр катар ваьшка ваьшка җерлер җаар varган. Emdi тузьнда җердиң уstin аjланьр җоруктаарга кyc емес, ондыҗ җорукть poезд-la, пароходтор-la 2¹/₂ аjга җеңил җоруктаjтан.

Ajdarda, җер җар кеверли volor, оньң уsti кайда-da toстоjьр калган volor. Bis җер устиниң кичинек-le уlyzin көрүр турганьвьста, visке җердиң toстоjьр калгань сраңаj билдиреј җат. Җердиң җаань syreen: җердиң җарь аjлandra 40 муң km, тууразь (diametr) deze 13 муң km-ge җуук volor.

Суткапн иcинде җердиң җьларь.

Bis, кунниң ерте-тура кун горизонтн алдынаң кун-сьгош talазьнда сьгьр турганьн, tal-тышке җетире канайда өксөп турганьн, еңирде кун вадьш talазьнда вадьр турганьн көрүр җадьвьс. Кунниң бу оноjдо кьjмьктаганьн onco улус билер; крестияндар җерде иштерде воьньн иштеjтен кунин кун ааьнса вөлүр турат, sagat җокко өjин билip-җат. Оноjьр кун сьгьш talазьнаң кун вадьш talазь җаар ol җьлir җат: ol vaza кундиj сьгьр, вадьр турат. Тунди сьгара җьлдыстардың ааьн аҗьктар volгоор турар volzo, җаньс-la Алтн казьк деген җьдыс җаантайьн җаңьс җерде кьjмьктаваj турарьн көрүр аларьвьс; onco өскө җьлдыстар онь аjлandra кун-сьгьш talазьнаң кун вадьш talазь ааьнса көндыгip турат. җьлдыстар оноjьр кьjмьктар көндыгүр турарда, olордың воь воьнаң турган тузь, ортозьнда ураагы, җуугь. сьраңаj ваьшаланвас ol-la воь volor. Ajdarda, bis кунниң, аjдың җьлдыстардың кьjмьктар турганьн көрүр җадьвьс, баstra теңери onco теңериниң җагыткьштарь җава бистиң алдывьста аjланьр тургандь кirely көрүнүр турат.

Җе, бу кунниң, җьлдыстардың, өскө-de теңериниң җагыткьштардың җьлir җүгерi куурмак volьр җат. Сьпна келиштирп иjзе, кун-сьгьзьнаң кун-вадьзь җаар olor җьлir кьjмьктар турган емес, кун вадьзьнаң

кун сьгьзьь чаар, çer aяланьp турган воюор, өскөртип ајтса, биске курмак волюр көгунур турган кунниң, өскө де теңериниң чарыткыштардың чьль-зьна удра кьмьктар аяланьp турар. Çердиң çerте çerтил аяланьзьь сутканьң ичинде волюр çat; вис оньь сутканьң ичинде аяланьзьь деп ајдатань-вьс. Çер устындеги онсо вар неме, вис волювьс-та çer-ле козо чьльp турган керегинде, çerдиң кьмьктар, чьльp вараткань, биске вилдирвеј туру. Вис темір çол ла çурур отурагьвьста, вагон-ла козо skamejkeler passazirlar кьмьктар козо çурур отурат, тыштындагьь онсо predmetter, -turalar, агаштар, telegraftьң stolvolorь poezdka удра тырген keletkeni билдирip çat.

Çер сутканьң ичинде аяланьp чьльp турарда кун çer шарьньң талаларьн ваптар вирузине тижер, оньң кижинде ваза вирузине тижip турат, оньң керегинде çerде тыш тын ле солньp çat.

Çердиң чьльp кьмьктарьн глобуста көргюзерге çerил волор. Globus degeni-çердиң шарьн кептер салган неме волор, çerдиң көверин кептерде онь көр катар кичинектедip кептеген. Globusть cicke тулку темирге, өскөртип ајтса, темір ос'ко киждирip салган, бу темір глобустьң шарьн кун, вадьзьнаң кун сьгьзьь чаар аялангьдьј edip çазagan.

Ос'тьң глобустагьь устындеги ле алдындагьь уцтарь poljustar деп адальp çat; устыги усь тын талاداгьь poljus, алтыгьь усь кун тыштыгиндеги poljus.—Poljustардың cike ортозьнда глобустьң устынең ајландра çол тартылат, оньзьь екватор деп адальp çat.

Globus аяланьp турган сылар, çer ваза онојдо аяланьp çat; оньн усун суткада çer волюньньң озинде аяланьp турган деп ајдатан.

Çердиң шарьнда ваза *кьмьктарьс* еки тузь, еки poljus вар. Çер шарьньң усти ле еки poljustардың cike ортозьнда екватор деп çол санада тартыльp çat. Ол çerдиң шарьн тын-талاداгьь-ла кун тыштыгиндеги еки келтегегине (еки шарьн шарга) вөлур çat.

Çердин ичинде чьларь.

Кунниң ааь теңериде çаңьс-ла сутканьң ичинде өскөлөнир турган емес; оньң ааь чьльңьдьн вашка өјлөринде-де тыңей волюјтон. Тыш узак, тын кьска тузьнда, çајгьь ајларда кун erte сьгьp турганьн, сырекеј орој вадьp турганьн вис онсовьс вилеривис. Çајгььдагьь кьска тын-дәрди ајларда „таң таң-ла таварьзьp çat“ деп ајдатан. Кьшкьда deze тыш кьска, тын узун ојто teskeri волотон; кьшкьда кун орој сыгар, erte вадар.

Онь-ла козо, чьльңьдьн вашка өјлөринде горизонттьң устынде турарда, кунниң вийиги өскөлөнир туратан. Çајгььдагьь tal-тыште кун вийик көдырылет, кьшкьда deze сыраңај төмен волор.

4-ci. Globus.

Ҷылдың ваққа өйлеринде кунниң ажалгазы ваққа волорь җер кунди аяландыга җылыр вагыр турган керегинде волыр җат.

Ҷерле кунди ортозь коркушту җаан раак 150 млн *km* волыр җат. Ҷер сугеен тырген вараткан, җылы ичинде ол кунди аяланьр келег. Ҷер җылы ичинде-кыжыктар җыларда оның ози җердин җоль җаар сала келтејир калган турар; җердин озиниң бу келтејени җаантајын ол ла војь тыңей волор. Оның усун кунниң согы җылдың ичинде ваққа ваққа аяларда җерге тыңей тыспей турган. Глобустың ози җаантајын езилу келтејир калган турзын деп глобусть җидендирип устынде вектеп салган.

Кужыр турган лампаның (кун) аяларда стольдың усти-глобусть җылдыгыр, җер җылдың ичинде кунниң аяларда җылыр аяланганьн кергезели.

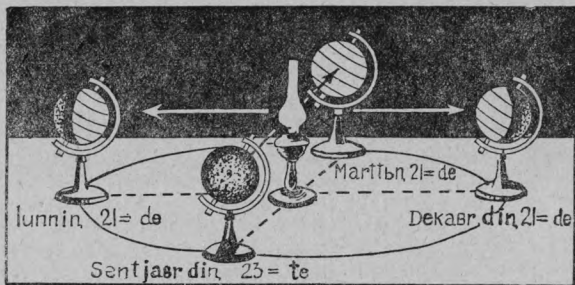
Июн айдың 21 кунинде кунниң согы (лампа) экватордоң емеҗ тың талазь җаар кике устынең тызур турат. Кун тыстыктың җагым җагьна кунниң кыја согы тийир турган. Ол тушта тын таланың җагым җагьнда җај, кун-тыстык талазьнда кыҗ волор. Ҷагым җылы өдөрдө җет җольның ваза бир җанына кунниң согы кике устынең экватордың емеҗ кун-тыстык талазь җаар тызур турат, ол орто җај волор; тын таланың җагым җагь кунниң кыја согына җагьдыр, җылыныр турат, ол орто кыҗ волыр җат.

Бир җерде җај, бир җерде кыҗ, емезе бир җерде кыҗ, бир җерде җај волордо, ол кыҗ-ла җај җај-ла кыҗ ортозында җылдың еки өји ваза вар: март ајда җас; сентјавр ајда кыс волыр җат. Кунниң кике согы экваторго тызур турат, кун таланың-ла кун тыстык таланың җагым җагьларь тыр тыңей җалыр, изир җат.

Анајдarta, җердин ози келтејир калган волыр, җер җылы ичинде кунниң аяларда җылыр турар керегинде җердин устынде җылдың өйлери солыныр турат.

Кунниң системазь.

Кунди аяларда җердиј, теңериниң ваза сегис телопланеттери аяланьр турат. Олордың-ла кунниң турган ортозь ваққа волор, кезиги куннең җер турганнаң раак, кезиги җуук волор. Бис теңеридеги планеттерди ваза җылдыстарды көргөндий көрур җадьдыс. Планеттердин-ле җылдыстардың вақказы җаңьс-ла кемҗуузынде, планеттин сып кемҗуузи җылдастардаң сык җок кичинек волор; олордың көбизинде војьнда җагьк

5-сі. Ҷылдың ваҶка-ваҶка өјлеринде Ҷер кыҶыктар, канайда ваҶкалань тургань (lampa-la globus азыра сенемел изи)

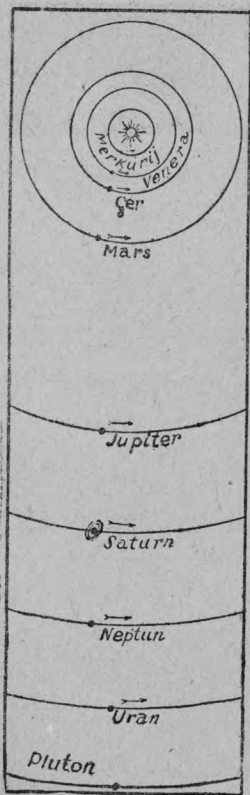
Ҷок, олорды кунниң Ҷарыгы Ҷарыдыр турган. Олор ҶылдыстандаҶ биске Ҷуук воьр Ҷат, оның учун сырекеј кусту трамовојла көрзө, Ҷылдыстар биске кичинек Ҷарык тоқолор киреу, планеттер деуе кичинек тегелик воьр көгунур Ҷат. Енирде кун аҶканьнаң удауај, кун-вадызында еңирдеги-сол, топпың Ҷаркынына сырекеј Ҷарык сыгарыр турган планета көгуне веретен ол-ла планет, өскө өјинде ертен-тура таң-ла кун сыгызының алдында теңериниң кун сыгыс Ҷанында көгунур турат. Бу планетти „еңирдеги Ҷылдыс“ емеуе „ертен-турадагы Ҷылдыс“ деп адар Ҷат. Наукада бу планет Венера деп адалатан. Планеттер, Ҷер сilar, кунди ајландра Ҷыьр. Ол ок тузында олор воьрның озин ајланьр турат.

Ҷер планеттердиң бирүүзи. Оңо планеттер кун-ле Ҷауа кунниң системазы воьр Ҷат.

Кун оңо системапың ортозында воьр Ҷат, кун сырекеј Ҷаан Ҷар, ол Ҷердиң Ҷарынаң 1300000 катар Ҷаан. Оның температуразы 5-6 муң градус воьр турган керегинде, ол Ҷарыдыртаа-изидиптее Ҷат. Ондөј температура тазында кандөј-да немелер кунге турарда кату воьр туур воьвос ол емеуе сујук неме воьр кайылар, емеуе буу аајлу воьр тура берер.

Ҷердиң выткени.

Ҷердиң, өскө-де планеттердиң выткенин наука мунајда учулар ајдыр Ҷат. Мынаң бир канса миллиард Ҷыл озо кунниң Ҷанынаң теңериниң бир телозы өткөн. Ол немени воьрна тартыр аьр турганьнаң улам куннен бир канса буу аајлу немелерди узыр алган, бу узылып калган немелер

6-сы. Күннің системазь.

tuzunda, 1543 çыlda оның бiсiген бiсiктерiн керке çаңь баскан. Бу бiсiктер кудай çаңна удurlазьр турган, вuzuntь уyредулы дезип, олордь тсеркве каргап салган Коперниктиң уyредуне çөpsинip, Bruno деп улу уyредулы çерди кун аяланда аяланьр тургань сын деп вlaазьр аядыр

кyнди аяланда çyрер вольдь. Бу узылген массалар нькталган кижинде, олордон планеттер вьткен. Олордың кезиги çаан вольр çат, емдиге çетире кьзьган шар вольр турур çат, кезиги деже соож верди кату кьртьшту вольр верди. Бу планеттердың тоозьна çер-козьльр çат.

Кудай çаңь наука ла удurlазьр çат.

Çердиң аажь, оның вьткенi ондыр деп уyредип турарда оның уyредузи вивли-жарда, агару деп адальр турган бiсiктеринде бiсiлген, ол кудай çаңьның уyредузи-ле удurlазьр турат. Çерди-де кyнди-де, аядыда, çыдысты-да кудай çааяган деп кудай çаңь уyредип çат. Бу уyреду-ле, çер вастра телекейдиң төзи, теңериниң онсо өске телаларь оо вольр çyгур, оның аяланда аяланьр турат. Кудай çаңь касанда кол кyци-ле çаткандардың кyцин çип, вийлер турган класстардың, таягаь, шивеези вольр турган, науканың уyредузи-ле ол касанда çөртөспөйтен. Кудай çаңь кол кyци-ле çаткандардың кyцин çип тургандардың вольузь-ла наукала сыreen турузьр, науканың бiсiктерин, çок едip вольньның санала тапкан çаңь уyредуни аядыр турган улу уyредулы улусть өштөп некер истеп туратан.

Кун çерди аяланьр, çыльр турган емес, çер вольньның озине аяланьр, ол-ла тушта кyнди аяланьр çыльр туру деп ең вастар Коперник деп улу уyредулы кизи айткан. Çер кьймьктаваж туру деп шуylтени ол „еж неме çаравас, кей шуylте“ деп аядыр турган, Коперник өлур варааткан,

turdь: оның усун оны тserkveniң җаргызы-ла җаргылај-ла тырге отко ertөгилер салгыладь, Galilej деп база бир улу ууредулы кизини кынар өльтыrer дезип җаргылаарга korkudarda, ол җер ајланьр турган degen ууредынен җана тышкен.

Bu tartьzuda nauka җeңdi, telekeјдең җајалганьна оның кудай җа-цьның ууреду аајьна вьтkeniniң ајдыр турган вивлијиньң озогь серсөк-терине җаңь-ла наукань сьраңај билес, караңуда отурган улус вьдур җат. Караңуда җадыр, кудайга җаңдар туған кизи җердеги-де ваькару-га ваь берип җаткан керегинде, кудай җаңь алвать караңуда турагь ус-ун турузьр, науканьң ууредызи-ле tartьзьр җат. Копernиктиң ууредызи сьп емес деп emdigi-де өјинде вляашту воьр турат. Alватьdagь саназьньң oјгонорь eksплуататорлар-ла tartьzarga арагьр турган-да, ол oјгонгон саназь җаң ваьтар җьрген класстарга korkuшту volor. җаңь-ла SSRSta ва-ькару-ла партија kol кьци-ле җаткандарды, корон воьр турган, кудай җа-цьнаң ајгьр саларга турузьр җат, җаңь-ла мында nauka там-ла onco ал-ватьньң ортозьда җајьмдар туру.

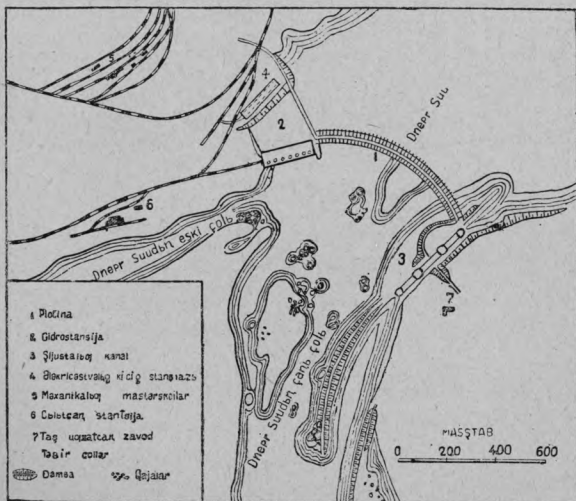
II. PLAN-LA KARTA.

Plandardъ kanajъr certitep turat.

Çer ystynde nemelerdiñ turgan aajъn çakşь çеңil bilerge, olordъ saazыnga certiteer voldъ.

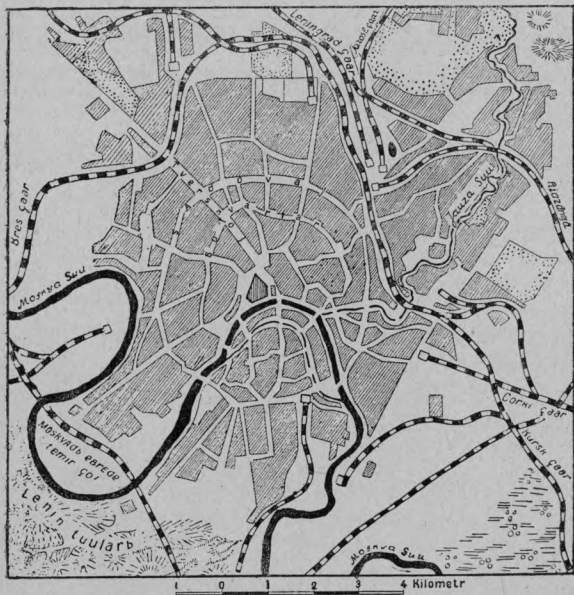
Çer ystiniñ kicinek vөлyкteri plandarga salыnar voldъ.

Dnepr suudыñ çakazynda, Dneprdiñ artularыnda Dneproges degen aajlar eñ çaan elektro-stansijanыñ planъ (7-ci çur) aldъvьsta turu. Dneprogestыñ turgan vastra çerin bis, tyky cыk өгө kajъr turgan aeroplannañ көrgөndij көrөr edip plan slerdiñ aldъvьgarda çadъrь

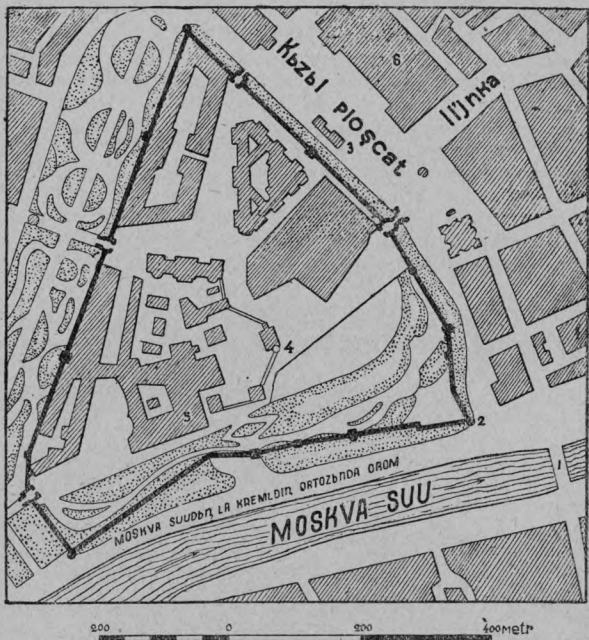

7-ci çur. Dneprogestiñ panъt

Dneprogrestiң viuntъзынъң җанында Днепрдъң тууразы 600 м-ге тең воӊр җатканъ җартталған неме. Planda deze ol 3 см-ге тең воӊр җат. Ajdarda, viuntънъң uzadazy planda 20000 katar kicinекtelgen, ondъj volordo bis planda сьп көмҗулердиң ордына kicinекtedip salған кемҗулерди салыр җадык. Сьп көмҗулердиң ордына salатан узун сьльнъң кемҗузи masштав деп adалыр җат. Plannъң masштавнъ planъң altъғы usьnda, emeze tuuразьnda linija-җол vудышты edip salатан; linija santi-metrлерге вөлүнир җат, tsifраларъ deze җапыс santimetr de канса metr, emeze канса kilometr воӊр турғаньп көргүзүр җат. Ondъj linija, linej-нъj masштав деп adаланатан.. Linejнъj masштавтың җанында, emeze оның ордына казы бирде дров viciletен, бу дров cislovoj masштав деп adалыр җат. Cijllgen дров $\frac{1}{1000}$ воӊр турған volзо, оның сьп узунъ planda 1000 katar kicinекtelgen воӊр җат.

8-ci. Moskva'nъң planъ.

9-ci çur. Kremldiň planı.

Onco nemeler planda çaňys tuňej masřavtu sijiletlen, onıň usun kicinektelgen-de kemçuyuzı sın kemçuyuzine tur-tuňej volor. Bir turanıň turgan çeri vaza bir turanıň turgan çerineň eki katar as volzo, planda onıň turgan çerin vaza eki katar as edip salatan.

Plandı sijerde masřav çaan alıngan volzo, salıngan çeri-de çaan volır kalgan; kicinek masřav tuzında sijilgen neme-dee kicinek volor.

Eki plandı (8ci-le 9cı çur.) Sojuzıvıstıň—Moskva-degen kızı stoliťabıň kicinek masřavtu plandı-la, emeř çaan masřavtu Moskva Kremldiň planı tuňejleřtirip koreli. Moskvanıň planında deze Kremldiň turgan çeri as volır çat. Bu planda Kremldiň eveř çaan masřavtu planda salgan, ondo onco çetre nemeler salınbagan, Ajdarda plandı mas-

штавь кичинек волзо, оо онсо вар немелерди четре сийр албас, оныъ планньд чааньпаң кичинегинең волор.

Plannaң чаань-ла немелерди темдектеген темдектерин-ле олордың чааньд альр салган çerдиң, кичинегин билер емес, че олордың воъ воъпаң козь тушта тургань ваза табылар. Planda çerдиң талаларың тын талазь чаар көргюзур турган саадак-ла темдектејтен, саадак чок волзо, тын талазь касанда планньд вазьнда өре волор. Ajdarda, planda салыңган немелерди воъ воъпаң казы киреде (гаагы, чуугы) гORIZONTтың казы чаань чаар турганьн планнаң ваза көгур табыг. Темдектер ајтказын, Днепрдиң виунты тузындагы чараттарыньд воъ воъпаң ортозы 600m воъп турганьн, Днепрдиң бир чарады тын талазь-ла кун вадьш талазьньд ортозы чаар, ваза вируузи кун- туштык-ле кун сыгыш талаларыньд ортозы чаар турганьн ДнепргRESTиң планьпаң вис көгур чадывьс.

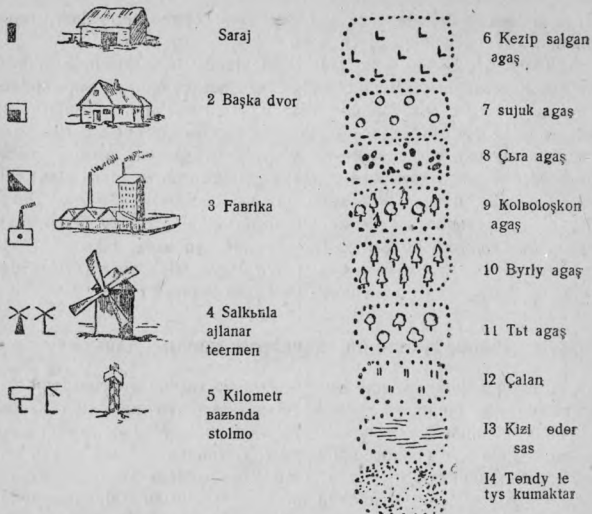
Planda салыңган немелерди канајыр табыг.

Planda салыңган немелерди табыг едип, олорды молчолу темдек-ле вудук-ла сийр, чурар турат. Темдектеген темдектердиң аајын учурлар ајтканын планньд чаказьна салатан. ОI молчолу темдектерди билер волзо, планды кыс чокко чеңил кьсьрар. Чаантајын салып турган молчолу темдектерин воо көргюзур верели /16сь кьртагы 10сь чур. көр).

Онды молчолу темдек-ле planda темдектер салган немелерди табыгга, тегин ваја ол çerдиң аајың вичиген вичиктең кьсьгьр табыганыпаң чеңил волор. Plандь көргөн воънса вис онды темдектеген немелерди онсозын-чазал тураларды кьраларды,, агаштарды, сууларды, чoldорды онсозын көгур чадывьс, олордың воъ-воъпаң турган тузын чарт биліп чадывьс.

Ишмекциле колхозсыларга планды аајлар биліп турарга ненің учун керек.

Plандь аајлар тuzаланары колхозсыла ишмекциге сotsialist чазалды, немени четре аајлар турар, билгир санаалу воъп козо турузарга сырекеј чакшы ер волор. Zavodты tudar тузында, завод туратан ploшадка-черди талдар альр турарга, бу ploшадкада tudulatan корпустар воъ воъпаң туратан черди цике частьрвај улеп вашкарарга, казы-ла masterskoјдың көзнөктери тын талазь чаар волвозын, чарыгы цике тузып турзын деп tudарга билерге керек. ОI ајдылган немени частьрвај вудыrerине планды едип сийр турарга билер керек, бу план аајынса едер воъп турган ишти кем вудыrer, ол кизи бу планды аајын четре чакшы вјлп турзын. Колхозты совхозты цике частьрвај төзөр аларына, план аајынса темдектеген ploшадтин (черин) cottop аларга, чoldорды темдектерге хозјайствого керекты чазалдар тургады черин талдар аларга билер керек. Вис чаң, сotsialist gorodтор чазар, tudur чадывьс, гōrodтордың eski планын чаңгыгьр катар едип

10-сы ur. Plannың mololu temdekteri.

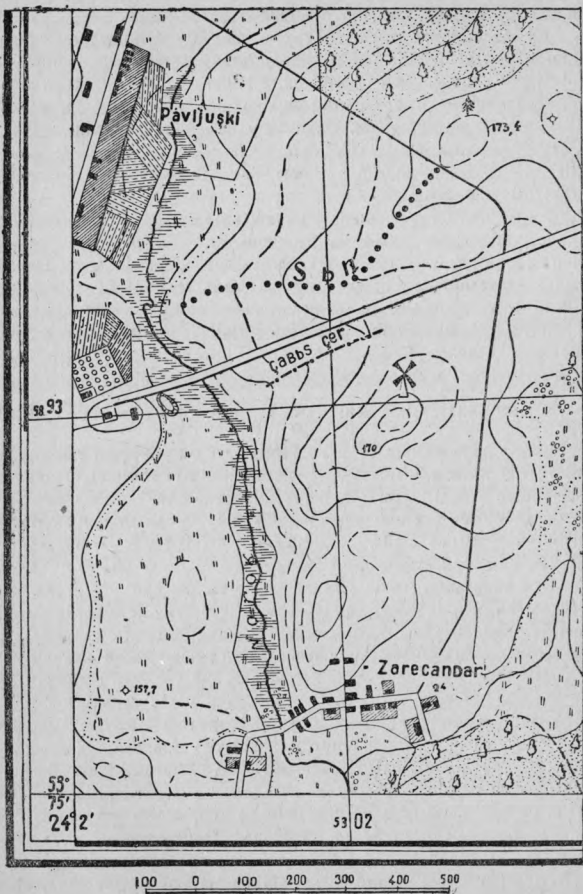
adъvъs. Gorodтың ortozыnda oromdordъ, kvartaldardъ, parkalardъ, tramvajдың olъn aajlu, vařtu tkyryp alarыna plan voluzъp at.

Art usыnda, oroolъvъstъ korular kerekte-de plandъ tuzalanъp biler sъraдај syrekeј kerekty volъp at. Nemeni biler, altanъvas cery kizi voљnыд ceryleri, eřtydiң ceryleri kajda turu plannaң kyyp taap biler ucurlu; cerylerdiң ol onojda turgan eri sъgъmъ ok akъř epty er-ve, koomoj, arabas, evi ok er-ve ol, oncozъn řuyр salar ucurlu. Plandъ tuzalanarğa biler volzo, aңъs ol tuzыnda vu onco zadacalrdъ vudyryp salgъdyј volor.

Globus-la karta.

erdiң řarъ eң akъř cike ciјimdelgeni globusta volor. Globus degeni-erdi kp katar kicinectedip alъp ciјimdep salgan ciјimi volъp atkaņъn vis bileribis. Globusтың 1m tuurazъ erdiң cыn tuurazыnaң 13 mln katar kicinek volor.

Globusтың ustynde тыn talazыnъ-la kyn tyřtyginiң poljustarъ, ekvator, talajlar-la kurgak eri temdektelip ciјiletен. Talajlar kk-саңќr eņi-le vuduktalatan. Kurgak eri yzyn vařka vuduk-la vuduktalatan:

11-ci çur. Derevne-çurt çerdiñ plans.

çавъс çerleri nogon eңdy edip buduktajtan, cala vijik çerleri ak-budukla, tuular deze, vaška vaška kyreç buduk-la buduktalatan.

Globusta çerdiң şarъ eң çakşъ cike cike cijimdelip turgan-da volzo, ondo-do көр kerekterde оңъ tuzalanър turarga ер çок volър turat. Globustъ tegin çajър алган caazъnga cijimdelgen çerdiң planъ-la tydejleş-tirze, ol cartъk volor: сън çerdiң војънаң vodozo, globus syrekej kicinек volър turgan kereginde, оңъд ystynde salъngan çerdiң velykteri eң ötkyre kicineк volър çat, vaza kereкty көр nemeler-deze sъraңaj cijilvej çadър kalър çat. Оңъд usun көbizinde globustъд orđna tys kartalardъ tuzalanatan.

Bastra çerdiң şarъn kartada kyn cъgъzъndağъ-la kyn vadъzъndağъ çarъm şarlarda temdektelip cijimdeleten. Bu eki tegelik kartalar volър çat, olor çarъm şarlar dep nedeç ulam adalğan degezin, olordъң kazъzъnda-da çer şarъnъđ çarъmъzъ temdektelip cijimdelgen çerdiң şarъ poljustaң poljus çaar cike kezilgen volor. Kartanъ laptar çakşъ aajlar turarga, çarъm şarlardъđ kartalargъnda ne кө-ryner оңъ көрели.

Çarъm şarlardъđ kartazъnda neni көryp algъđj volor.

Çarъm şarlardъ laptar көryp turup, sler ondo syreen çalbak çaan суulu çerler көрөriger, оңъzъ-Atlanticeskij, Ulu-la Indijskij degen te-ñister volor. Teñisterdiң ortozъnda kurgak çerdiң kirely emes çaan ucastkalar, olordъ өskөrtip ajtsa materik dep ajdar. Materik telekej-diң velyk talalargъna ylelet. Telekejdiң velyk talalargъ-la çerdiң şarъnda kanajda, kajda çatкылаган оңъ көрели.

Kyn vadъzъnъđ çarъm şarъnda tyn talazъnaң kyn tystygi çaar uza-da Amerika turu; ol војъ војъ-la tuduş eki velyk Severnъj-la Juznъj Amerika degen çerdeң vudyp çat. Çer şarъnъđ vaza bir çanъnda kyn cъgъzъnъđ çarъm şarъnda talajdъđ suuzъ көр çerdeң cъgър salған elbek çer çadгъ. Bu çer bir kanca velykterine vөлynyp çat. Tyn talazъnъđ çarъm şarъnda çer şarъnъđ eң çaan Azija degen velyk çadгъ, kyn vadъzъnda talajdъđ suuzъna cъgъdър turgan Evropa dep kicineк çer оо koş-tonър çat. Tyn talazъndağъ poljustъ ajlandra Evropa, Azija-la Amerika-nъđ ortozъnda Atlanticeskij teñistin Severnъj poljarnъj teñis dep attu velygi var, Evropanaң kyn tystygi çaar, ortozъnda ekvator-la көzilgen, Afrika çadгъ. Ol Atlanticeskij-le Indijskij teñisterdiң ortozъnda çat-kan. Tyn talazъ çanъnaң Afrika Evropanaң Sredizemnъj-talaj-la vөл-nyр turat. Afrikanaң kyn cъgъzъ çaar, Indijskij teñistin ol çanъnda, kyn tystyginin çarъm şarъnda çer velykterineң eң kicineк Avstralija dep velygi var. Kyn tystyginin poljuzъnъđ çanъnda Antarktida dep çerdiң kyn tystyginde velyk çadгъ.

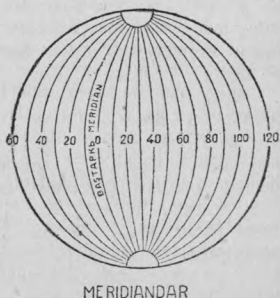
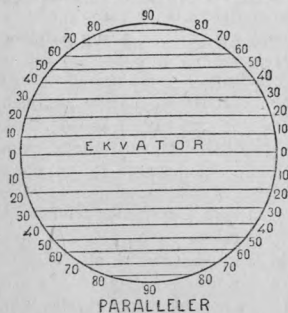
Gradustu setkanь kartada nenin ucun salarga kerek.

Ol volzьn bu volzьn çerdiç ucaskazь, emeze kazь-la nemeleri çer şarьnıç kazь tuzьnda turganьn kartadaç kanajda tavar.

Çerdiç şarьnda ucaskalar, vaşka vaşka nemeler kazь kiredе turganьn belen taар turarga, ondo gradustьñ setkanь şanada cıjimdejtен. Bu setkanь bis globusta көryner edip tartsa-da кем çок.

Ekvator eki poljustьñ cike ortozьnda өдур, çerdi tьn-talazьnıç-la. kьntьştьginiç çarьm şarlarьna vөлур çatkan dep bis vilerivis. Tuu, suu, gorod, onоç-do өskө neme tьn talazьnıç-va kьn-tьştьginiç-ve çarьm şarьnda turganьñ ekvatordaç bis tapььgьvьs. Ondьj-da volzo, ol kerekty çer ekvatordoç kazь kiredе turu onь vilerge kerek. Onьñ kereginde ekvator-la poljustьñ voжь voжьnaç ortozьn tьp-tьs edip 89 tegerik çol (12 çur) tartьp salatan. Olordь parallel tegerikter dep adajtan. Tegerikterdiç ortozьnda çerler çalvaktьñ gradustarь dep adalatan. Çalvaktьñ gradustarьn ekvatordoç vejin toolor. Ekvatordogь çalvagy 0, teң volor, poljusta deze 90° graduska teң. Onь kьskarta manajda vicir; 90°. Kөp tartkan linijalar kerekty nemelerdi temdekteerge capтьk etpezin dep, kartada parallel tegerik çoldordь gradus тоozьna tartpaj, 5 emeze 10 gradustьñ ortozьna cıjimdep tartar.

Emdi kerekty çer ekvatordoç kanca uzagьnda turu dep bis bilip alarьvьs. Leningrad ekvatordoç tьn talazь çaar 60-cь parallelde turu, Moskva 50-le-60 cь parallel tegerikterdiç ortozьnda-gь çerde ekvatordoç tьn talazь çaar turu. Öskөrtip ajtkazьn, Leningrad tьn taladagь çalvaktьñ 60° turu, Moskva tьn taladagь çalvaktьñ 56°-ta turu. Ondьj-da volzo, çer şarьnda Moskvanьñ turgan çerin cike, çetre çakşь vilerge ol ajdьlganь araj çetkil emes volor. Onоç vaşka, Moskva parallelnьj tege-

12-ci. Parallelder-le meridiandar.

riktiñ kazь kiredе turganьn vaza bilerge kerek. Nemeniñ turgan cike tuzьn (tockanь) parallel tegerikteñ таар аларьна, бир poljustaң vaza бир poljuska globusta, kartada 360 çarьm tegerikter cijimdeleten. Olor ekvatorдьn-la onco parallelньj tegerikterdiñ tuurazьnaң keçire өдур çat. Ondьj çarьm tegerikterdi meridian деп ајдатан. Eki meridiannьñ ortozьn çalvaktьñ gradustarь деп ајдатан. Kazь-la meridian kazь-la parallel tegerigi бир katar keçire varar, onьñ ucun, Moskva kandьj meridianda, kandьj parallelde turganьn bis biler volzovьs, bis onьñ çer çarьnda turgan çerin cip-cike vilip аларьвьs.

Bis emdi paralleldi toolop vileribis, emdi meridiandardь kanajьp toolop turatanьn көрөli. Meridiandardьñ biryuzi vaštamьzь voloton. Onoң arь тоонь тоолојton. Grinic degen gorodть keçire varган meridian vaštamь meridian edip тоолојton. Grinic Anglijanьñ stolitsazь volgon London деп gorodтьñ çanьnda turu. Meridiandardь vaštamь meridiannaң kун-dee сьгьзь çaar, kун-dee vadьzь çaar çys segizencige çetire тоолоор. Aјdarda, uzadazь kун сьгьзьньñ-da kун vadьzьньñ-da volor. Grinicteñ Moskva kун сьгьзьньñ uzadazьньñ 38°-ta, Leningrad 30°-ta turu. *Zadacalar:* Globustaң emeze çarьm řarlarьnaң Amerika řattьñ (paroxodtor turatan) eң çaan Nju-Jork деп gorodть таар берiger. Ol Amerikanьñ kун сьгьзьndağь çakazьnda тун-tala çalvagьньñ 40°-ta kун-vadьs uzadazьньñ 74°-ta turu. Bistiñ kун-сьгьзьndağь Vladivostok деп portть, kartadaң көрур, çalvagьn-la uzadazьn таар берiger.

Geografijanьn kartazь la plannьn vařkazь nezinde volor.

Geografijanьn kartada çer ystyniñ çaan çaan çerler salьnatan, planda deze kicinek ucaskalardь salatan. Geografija kartanьñ planaң vařkazь ondo volor: Kartalarda çerdiñ vastra řarь, çer řarьньñ vastra völykteri, olordьñ gosudarstvolarь, oblasttarь emeze rajondorь cijimdelip salьnatan. Plandarda deze çazaldar, olordьñ völykteri, gorodtorь sovxoxtorь, kolxoxtorь, onoң-do өskөzi cijimdeleten. Kartalardьñ mařřtavtarь plandardьñ mařřtavtarьnaң cik-çok kicinek volor. Onьñ ucun kartada, planga salган сьлар, onco ook-teek neme çetkil salьnavajtan. Kartada perolo salьngan tockanьñ tuurazь mařřtavь çaңьs santimetrde 15 km volzo, kilometrдиñ $\frac{3}{4}$ тең volor. Aјdarda, bis onьj kartada kandьj-da cickecek çoldь (linijanь) tartsavьs, ol kacanda kicinek өzөktөrdөң çoldordьñ, kicinek kьralardan-da бир kanca katar çalvak volor. Kicinek mařřtavtu kartalarda gorodtorda eң syrekej kicinek volordo, olordь kartada salarga çaravas volьp çat. Onьñ ucun gorodtordь kartaga salar volzo, алган mařřtavtaң çana tyзур, molçolu өskө temdekterdi turguzatan. Kartanьn plan-la тыңej vaza temdeky, vудuktu volor. Kartada суulardь тырьк kara çol-la temdekteјten, gorodtordь deze теерикterle temdekтеer. Talaj

lardь, çавьь çerlerdi, tuulardь kartalarda çyзyn ваька вудуктар-ла темдектеп сижимдејтен деп вис глобустьд аажьн куусьндьргьвьста ајткапьвьь.

Казь-ла географияньд kartada gradustu setkanьн linijalarьн параллелин meridiandarьн сижимдејтен, оньд устынде çалвактьн-ла узадазьньд gradustarьн тургузатан. Plandarda gradustu setka сальнвајтан.

Kartalarda tys list saazьnga, çeri tostoјьр kalganь bildirip turar, materikter kirely çer řarьньд çaan ucastkalar сальнатан. Planla kartanьд ваьказь vaza ondo volor. Plandardьд устынде deze, çer řarьньд tostoјьр kalganь сьраңај bildirves ook ucastkalar сижимделет.

Kartalardь kandьј kerekke сижимдегілер турган.

Kartalar ваька ваька kerekke turup çat. Oroondogь ar-vytkenin vilip turarga, kartada talajlardь, kurgak çerlerdi, suulardь, tuulardь сижимдеп salatan. Ondьј kartalardь fizik kartalar деп adajtan. Fiziceskiј taldama çaan kerekterdeң öskө, promьşlennostьн-ла çurt-xozjajstvönьд çyзyn ваька völykterin salgan kartalardь e k o n o m i k деп adatan. Cerylerdiң kartalarь var, ondo cery kerekke ucurlu predmetter сальган. Oньзь cery topograf kartalarь volor. Onoң ваька vastra gosudarstvolar-dьд vastra çerin сальр темдектеп salgan kartalar var.

SSRS-la çaan degen kapitalist gosudarstvolar çer устынде kajda, казь тушта туру.

SSRS Evropanьд кун-сьгьзьндagь völyk çeriniң le Azijanьд vastra tyn taladagь çeriniң çarьмьнда turup çat деп вис воо коькон kartadaң көрүп çадьвьь. Eң çaan gosudarstvolar-dьд viryuzi SSR Soјuz volьр çat, ol vastra kurgak çerdiң $\frac{1}{8}$ völyginde turup çat. Bu çaan teritorijada (çerde SSRS тьд kol kyci-le çatkandarь kommunist partijazьна-ла оньд ваьссьзьна пөк Stalinge vaštadьр Sotsializm-dь çazagьлар vudyryp turu.

Emdi eң çaan kapitalist gosudarstvolarь воь воьнаң казь kirede, kajda турганьн көрөли. Кун-вадьь çarьм řarьнда Amerikanьд материгинде Amerikaniң viriktirgen штattarь деп gosudarstvo turu. Кун-сьгьь çarьм řarьнда, Evropanьд кун-вадьзьндagь völyktiң çakazьнда, çaan ortolькта Anglija turu. Evropa материгиниң кун-вадьзьндagь vöyginde Frantsija turu. Onoң кун-сьгьзь çaar Tөs Evropada Germanija çadьр çat. Кун-сьгьь çarьм řarьнда-deze, Japon ortolьktarda-ла Кун-сьгьзьндagь Azijanьд çakalanьнда Japonija turu. Bu çer устындеgi gosudarstvolar-dьд eң çaan imperialist gosudarstvolarь volor. Olor işmekci-le krestjandardьд kycin çip, albadap алган kolonijalar-

дъ топор турган капиталистар воърчат. Англија ең җаан воънъдъ Ин-
дија деп колониянъдъ кучин җир җат. Индија Азиянъдъ кун-туштугиде
туру. Франсија тун таланъд-ла кун вадъзънъдъ ортодогъ Африканъдъ вастра-
зъна җуук җердинъ вазън билip җат. Капиталист ороондор җердинъ вастра-
зън катар ylezer керегинде воълорънъдъ ортозънда тартышкылар турат, җе оло-
рдынъ бурзуазиязъ бир ааж, җаңъс сагъшту кизи кизини куданарың җок еткен
Союзъвьсть җаман көргилер турат. Капиталист ороондордынъ кол кучи-
ле җаткандаръ воъндаръ експлаатациянъ җок едip аларга воънъдъ бурзу-
азиязън җок едерге канайтса җакъ деп бистинъ союзъвьстьнъ җуруминен
җарт ile bildirip оной темдек алыр җат.

III. ÇERDİN KÛRTÛZÛ.

Çer řarǵıńń yc ovolockazı.

Çer řarǵıńń ysti katu ovolockadań vudyp çat, onıń kezik çerleri keze suu ovolocka la çavılǵan, kezigi deze kurgak çer aajlu volıp sǵır çat. Çe bu ovolockadań öske çerdin řarǵı onco çandarǵnań kejdin ovolockazı-la emeze atmosferazı-la çavılǵan. Kejdin ovolockazı çer řarǵıńń ystinde anda çılu, sooktı salkıńdı, çañmırdı velyrina syrekej çaan ucurlu volıp, öskertip ajtsa kejdin ovolockazı çer řarǵıńń ystinde anda mında klimat kandıj voloǵna syrekej ucurlu volıp çat.

Kejdin ovolockazı öte vijikte kazaa çetre sǵır turganıp kem-de çakş çetre vilbes. Onıń vijigin bis çañs-la kejdin ystindegi kattarında ne volıp çatkanıń ulam řuyp çadıvıs. Tyn talanıń oroondorǵıńń tunderin voıjıńń çarkındanganı-la çarǵırdı turgan tyn-talazında teneri çarkındanganı degeni çer ystineń öte 500, 700 çys km volıp çatkanı çarttalıp çat.

Çerdin katu ovolockazı nezineń vutken.

Çer řarǵıńń katu ovolockazı tuudıp porodalar dep nemediń vutken. Tuudıń porodalarǵa kumak, sarǵı valkaş, cerettiń tazı, mramor cumtaş onıń-do öskeleri. Tuudıń porodalar kat kat-la vudyp solıńıp turganı as emes. Çuukalardıń, vızılǵan suu çarattarǵnań ondıj kat-kat-la vudyp solıńıp turgan porodalarđ keryp çadıvıs. Kattu porodalar kuvır emeze taştı volor. Olordı cegyp artkanı dep adap çat. Olor akkan suudań tıvine tyzyp turganıń vutken. Suu aǵızıp turgan ook kumak valkaş (ildı) tıvine tyzyp çat. Tustu suu soolor tuzında tıvine tus tuşkedij volıp çat. Cegyp artkan porodalar kejdeń-de vıtse vuder: sogıp turgan salkıp ol porodalarđ çurǵyzyp, uraak çerge ararǵı, çerdin toozıp kirely, ook velytkerin salıp turat.

Mıńań öske tuudıń porodalar kat çokko kumak çok kerp volıp çadatan. Bu taş porodalar ook, emeze çaan kristaldardıń birikkenineń vudyp çat, olor çuulǵan kristall porodalar dep adalıp turat. Temdektep ajtkazıp, olorgo cum taş kelizip çat.

Çuulgan kristall porodalar kanajьr vьtkenin çart bilip turarga, çer şarьnьđ icindegi vөлyкteri ne aajlu volьr çatkaпn onco nemeler kandьj. vilerge kerek.

Çer şarьnьđ icindegi nemeler kandьj aajlu volup çat.

Tereң şaxtalarda çerdi tam-la tereңzide kazarda, çerdiң kattarь tam-la çylulanьp, izip varatkanь ozodoң vejin bildirdi. Çerdi tereңzide kazar aajьnca, çer kattarьnьđ izip keletkeni tyrgen kedyrylyp turganьn bilip, ulu yuredyly ulus çerdiң icinde, tereңi 80-100 km kiredе onco tuudьđ porodalar kajьlar izy var dep vodop алган. Ondьj volordo, çer şarьnьđ tuurazь çaan-13 muң km çedip-te turgan volzo, onьđ soop kalgan kьrтьkzьnьđ kalьnь ujaң kicinek volьr çat. Çerdiң 80-100 km tereңinde tuudьđ porodalar çerdiң katu kьrтьzьna syreen çaan vazьlp kalgan. Onьđ ucun olor koju orto sujuk emes, emeş vatkaк nemeler volьr çat. Bu kьzьtkan vatkaк neme ma g m a dep adalatan.

Çuulgan kristall porodalar kanajda vьdyp turat.

Çerdiң çarьktarьnaң, көndeјineң magma çerdiң ysti çaar çuuktar kedyrylyp turgan volzo, ol emeşeң soop tura verer. Ol tuzьnda onoң vaşka vaşka nemedeң vьtken kristallalar ajьlp, çuulgan kristall porodolorь tuuda vьdyp çat. Onoјьr çerdiң icinde araj soop turup cum taş vьtken. Cumtaş voјь voјьna kaңdalьp kalgan ajastu şil vьdymdy kvartstьn kristalliktardaң, çaltьrap turgan çarьk, emeze kara өndь sljudanьđ plastinkalarьnaң-la kьzьlzu emeze voro oңdy çerdiң şpatьn ook ook volcoktorьnaң vьdyp çat.

Tuulardagь porodalarьn çemirilip turarь.

Cum taş өni katu taş uktardьđ viryuzi volьr çat. Ondьj-da volzo, ol çada çada vuzьlp, çemirilip turat, cum taş kyn cogonьđ ijdezi-le izip, onco өske talalar cьlap çaandalьp turat. Çe kvartstьn, sljudanьđ-la çer şpatьn ook volcoktorь (zernьşkalарь) izydeң bir aaj izip çaanap turgan emes. Onьđ ucun olordьđ ortozьnda çarьktar vьdyp çat. Soop tuzьnda volcoktor vaza bir aaj tartьlp turgan emes, onoң ulam vaza çarьktar vьde vereten. Taşьn çarьgьna suu kirip, sook tuzьnda toңo verze, çarьktar, suu toңor tuzьnda көep turgan kereginde çaandalьp çat, cumtaş voјьnьđ vьtken vөлyкterine vuzьlp, çemirile берет.

Kurgak çer vьdyrup turgan taş porodalarьđ suu onoң-da vaşka ep-le vьzьp çat. Ol çerdiң icindegi veşcestvolardь, temdekter ajьsa,-tustь, gipstь, onoң-da өskөлөрin, ceјip turat. Suuga ceјilip kalgan veşcest-

13-ci çur. Çuuka.

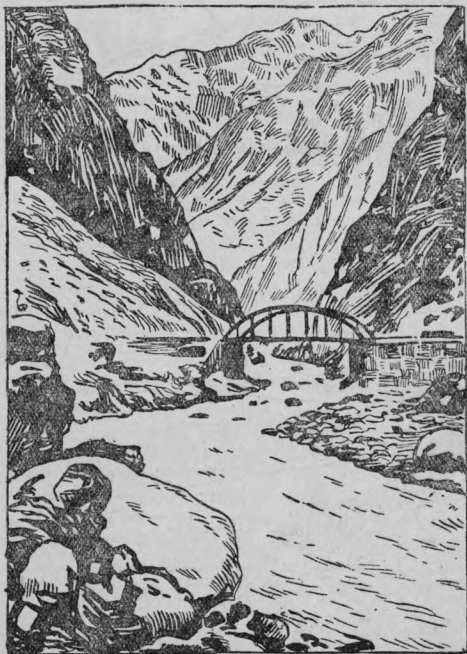
14-ci çur. Suu tyşken özek.

volar gornıj porodalarga tijir olordıñ sostavın vaşkalandırgır çat; tem-
dekter ajtkazıp, -polevoj şpatla sljuda sarı balkaş volır kuvulır varar.

Anajdarda, taş porodalar vızylır, öskertip ajtsa, *salkınga soktır-
ganıñañ* ulam kuvulır turat. Olordoñ kuvır porodalar, temdektege-
zin, —kumak-la sarı-balkaş vudır çat.

Çerdin ystin suula salkın kanajda kuvultır çat.

Kuvır porodalar vıtken çerlerde toktovojtın. Olordı suu çygır
çat. Çaan çanımr tuşse-le çerdiñ ysti-le suu akkanıñañ ulam çygıktar

15-ci çır. Kavkaz tuılardıñ içinde Darıjal degen özek.
Terek dep suu.

volo vereten. Bu çыгыктар оңоң агъ терең çуукалар-да вольт варатан. (13-сi çурук) оңоң вашка çердиң устин кардың-да сууларъ çыгыр, угер турат.

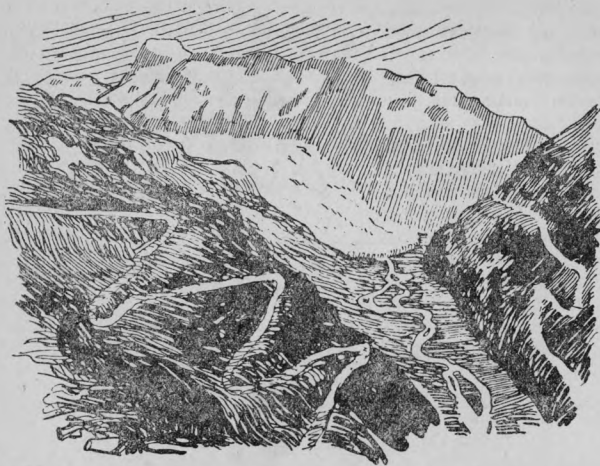
Кургак çердиң устин ең артык възыр угер тургань суулар,-агың суу воромтык агызыр çат, суудың тыви-ле кумакты, тырген тың агыр турган волзо, тащарды-да тоолодыр апарат. Оңоңьр суулар воңьның ордьн çыгыр алыр çат, бир канса сактардың туркуньна çалаңдарды, ковыларды çыгыр казыр алыр çат, олордың тыви-ле оло ендиги өждө агыр туру (14 сi-ле 15-сi çур). Оңоңьр вуткен терең çыгыктар çердиң устин суури вашту вашка вашка волсок çерлерге вөлып иже?

Оңдыј вијик çерлерди, „stolovъj“ туулар деп адајтан. Çердиң устінде оңдыј-ок ишти кар-ла тош вудыргилејт. Вијик туулардың вазында кар çајгыда кајывајтан. Туулардың кајыг çерлеринең ол көкө вольт көсө веретен (16 сь çур). Оңдыј көккөлөр учураган агащты çыгыр турат, tudumdарды агызыр, çаан-çаан тащарды козо арагыр çат. Кардың көккөлөри туулардыдаа угеј согыр визарьна волузат.

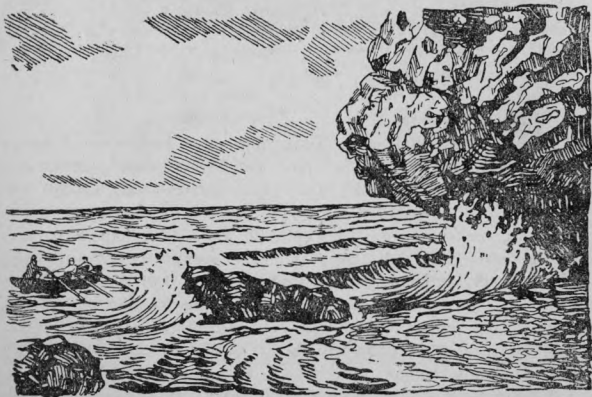
Кајылар, көккөлөөр аргазы çок çерлерде, кар воңьның уиры керегинде тош вольт вектеле веретен, тош, var емезе асфалт сылар, ол-ла кату воңьнса ага бергидиј волор. Оңды учун тош туулардан тил вудышту кымыктанар тоштор вольт, арај сылыр çат. Олорды мөңкы деп адар турат (17 сi çур). Sook овласттарда тош ваstra ороондорды вөктөп турат. Grenlandija деген ортолыкка кын туштыгиндеги Антарктида деп материк тошко вастыгыр, вөктөлип калган туру. Тош кымыктаньыр, сылыг тузында воңьның аај çок уиры-ла çердиң устин възыр турат, тащарды кумак-ла сары валкаш едир оодыр, çала тьс емес çерлерди тызедип иже.

16-сi. çур Көкө.

17-ci çur. Өзөктөн тызур (чыыр) турган тош. Өзөктің түвинде суу; туулардың качузында тыйгыкталыр сыкан çол.

18-ci çur. Қажа тағтарды вузур турган талаждың толкұлары.

Çerdiñ ystin salkın vaza kuvultır çat; ol toozınd-la kumaktı ucırır çat. Kumaktu oblastarda, temdektegezin talaj-la suulardıñ kumaktu çakalarında, vaza een (pustıñja) çerlerinde salkın kumaktı çaan töt (xolm), öskertip aıtsa kылаш edip cogır turat. Een çerlerde olor taka kepty volır çat, опъ вагхана деп adagылар çat (36-сы çur).

Çerdiñ ystin talaj da kuvultır turat. Talajdıñ tolkuuzь kajır çarattarına kусту таварь çat, Talajdıñ tolkuuzь таş kajalardı-da çemirip, вьзьр турат (18-сы çur.)

Agыñ suular talajga agызьр aragan kumak-la sarь balkaş talajdıñ tyvine tyzur çat. Kumak çaradьnaç raak emes tyvine tyzur turat, sarь-balkaş deze suudьñ voromтыгь volır, suu-la kozo eveş uzak agыр, çarattarınaç raak, tyvine tyzur çat. Onojьр bir kanca saktardьñ turkynьna talajdıñ tyvinde sarь-balkaş-la kumak көртөр, kalьñ kattar volır varat. Teñistiñ voььna deze kumakta, balkašta varvaj turu. Onьñ tyvinde, teñistiñ suularında çurtajtan, ešgen ook aңdardьñ-la tazьdu özymderdiñ bir kanca milliard volgon rakovindar (kavьгь) çadыр çat. Onojьр bir kanca million çы turkynьna talajdıñ tyvinde, kalьñ kattar volır, mel-le cerettiñ tazь (izvestnjak) vьdyp turat. Ondьñ kattardь көр kurgak çerlerde-tuularda, çuukalarda suulardıñ çarattarında көrgidij volor. Olor kurgak çerге kanajьр kelgen? çer şarьññ icindegi kyciniñ ijdezi-le çerdiñ kыртъзь kымьктар çыlgan kereginde olor өрө көдырылып kurgak çerdi vьdyrup salgьladь.

Çerdiñ kыртъзь kanajda çыльр çat.

Çerdiñ aldьnda mөdtiñ izitken şagь (mosko oşkoş,) orto sujuk kызьtkan vatkak magma деп neme varьñ bis vileribis. Çerdiñ bir vaşka ucastkalagь vi çьmzak magma деп nemege tyzur tereң kirgedij volorь emeze onоң сыгьр тургьдь volır çat. Onьзь çer şarьndagь ucastkalagьññ uurgь vaşkalagьñ турганьnaç ulam volır çat. Vaşka vaşka tuudьñ porodalarđ suu çьгьр, вьзьр, talajga aragьр турган kereginde, materik çeñildelip kelerdiñ aјavas, çeñilele ol badalgak magmanьñ ystьne сыgardaң maat çok. Materikte vьtken toş ojto teskeri voььññ uurgьla опъ kajьltkan magmanьñ icine vadьгьр salardaң aјavas. Onojьр çerdiñ ystьnde ojdyktar volo veret, olordь talajdıñ suuzь alыр kojot; kezik çerlerde deze teskeri volır turat: talajdıñ tyvi өрө көдырылып, talajdıñ ordьna kurgak çer vьde veret. Talajdıñ çarattar tap-la araj көдырылып, emeze tyzur тургань көр çerlerden bildirip турдь. Kara talajdıñ çarattarь kezik çerlerde syrekej төмөндөр çatkanь тынаң bildirip çat: tyky ozogь çajгьдьльр, çemirilgen gorodtor suudьñ aldьna kirip kalgan turu Leningradtaң тын talazь çaar Baltijskij talajdıñ çarattarь (çы vazьnda *I. sm-ge*) tap-la көдырылып çat.

19-ci çur. Кърту туулар.

Çerdiñ ucastkalarь anaar тьнар көккөдиј volor, ol tušta olor koštoj ucastkalarь vazьp turat. Onoñ ulam çer çuurgьp, къrtala veret. Çer şaгьнъñ icindegi völykteri çerdiñ vьtkenineñ vejin, vu syreen uzak öjgө soop turatan, emdige çetre soop turgan onьñ ucun suurgьp çat, ajdar-da çer çuurgьp çat. Onьñ kereginde çerdiñ katu ovolockazь tyzyp; çuurgьp. къrtar vьde veret. Onoјьp bir kanca million çы-turkunьna tuudьñ sьndarь tap-la araj vьduр çat (19 сь çur). Sьndardьñ ortozьnda çavьzak çerler vьdet. Olordь uzada varган tuulardьñ çalaңdarь dep adajt.

Ortodogь Evropada Al'rijanьñ tuular var, olor çergelej turgan tuulardьñ къrtarь volьp çat. Kara-la Kaspiј talajlardьñ ortozьnda **Kavkaz tuularь** сөјilip kalgan turu; olor vaza çergelej varган къrtardьñ vьtken tuular volьp çat, olordьñ ortozьnda uzada varган çalaңdar var.

Tuulardьñ tyzyp, agьp turgan ook suular tuulardьñ çandarьп vь-ьp, tuura çalaңdarь vьduр çat. Tuudagь eki çanьнъñ tuura çalaңdarь virigip turgan tušta tuu sьndarь çala çavьzap kalgan turar, olordь tuulardьñ voosьlarь dep adajтан, onoñ ulus çoldordь ötkyр turat. Kavkazтьñ eң çaan sьньnda **Krestovьј** dep attu voosь var, onь-la Voенno-Gruzinskaj degen çol çazьp varган. Ol Severньј Kavkazть-la Zakavkazje degen çerdi viriktirip çat.

Ondьj kьrtu tuular Tөs Azijada көр var. Olordon ең вијик тууларь **Tjan-Şan'**,—La **Gimalaj** воьр çat. Çer ystunde kьrtu ең uzun сьнь тyn talazьнаң кyn туştygi çaar Severньj-la Juzньj Amerikanьң кyn-вадьзындагы çakazь-la varган. Bu tuular **kordil'er** dep adalьp çat.

Çer көсүр turard a, kezik çerlräde ol syrekej çuugььp сөјilip turat. Ol kiredе çerdiң kattarь yzylup, çьrьktar vudyp çat.

Çьrьktar aajьnca çer çавьzap çat onоң ulam kyree kazatta la, оьjktar vudyp çat. Onоьp, Kьm tuularьньң kьrtarь кyn туştygindegi **keltegeji** bir канса сaktardьң turkуньна çавьzap Kara talajдьң сууларьна туşken. Onоң ulam talaj çaar kyre kazat volo verdi, onьзь Kьmньң кyn туştygindegi çakazь воьр çat.

Çerdin silkineri.

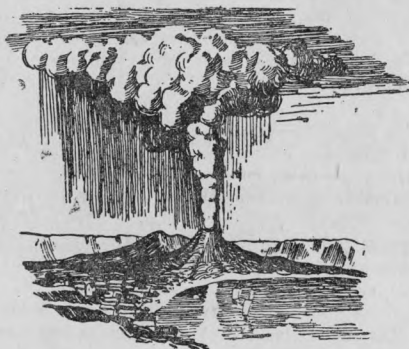
Çer tap-la araj сььp turarda, kazь bir өjlөrdiң ortozьnda syrekej bildirer kycьty tevy volo verip çat, onьзь çer silkingen dep attu volor. Ondьj çer silkinizi kazь birde nemeni çemirip turar çaan kycьty volot. Çer silkiner tuzьnda çerdiң ystunde tereң çьrьktar vudyp turat. Tuular çemirilip, tudьmdar çajьrdььp turat. Bu kijindegi çьldarda ең çaan çer silkiniş 1923 çьlda Japonijada volgon. Bu korkuştu çer silkiniş beş gorodtь vьзьp salган, ol gorodtordьң viryyzi Japonijаньң Tokio dep stolitsazь воьр çat. Çer silkiner tuzьnda eki çьs muңnaң көр alvatь өldi, çarьm million kizi şьrkalu voldь. Eki million kizi tura çok çadьp kalган.

Vulkan degeni ne.

Kazь bir çerlerdiң çarьktarьнаң, çerdiң icineң ystine çer şarьньң icindegi vөlykteriniң kajььp kalган magma dep attu massalar сьгьp, төgьlyp turat. Tөgьyer çerinde, alancьk ajьl көpту vazьnda krater dep oostu tuular vulkan dep adalьp çat. Vulkanньң kraterineң urular өji tuzьnda, kajььp kalган magma, emeze lava dep neme төgьlyp turat lavadaгы suudьң viuzь vlaар сьгьp çat. Olor vulkannьң ystuneң bulut aajьlu viјik stolvo воьр сьгьp çat. Suudьң viuzь сасыьp turgan lavань өгө көдүрүp, ol lava kejde тоңp, vulkannьң коогь воьр, çerge tyзүp çat. Buu, kykyrtty kara bulut воьр, çuulьp, onоң syreen çaan сьңтьr çaar turat. Çaңтьr коогь-la kozьlala vulkannьң valkazь воьр vulkandardaң саң төмөн tyрген агьp çat. Vulkanньң төgьlyp сасылган nemezi ajlandra çatкан çurtka çaan tyvek çetirip turat. Lava degen neme vulkannьң ajlandra çerine çajььp, воььньң çolьnda ucuragan nemeni өrtөp салат. Vulkan valkaştьң akkanь kьralardь, derevnelerdi, gorodtordь çava alьp çat. Uсьnda olordь vulkannьң коогьda көмүр салатан.

Çaantaajьn, өjly өjinde-de nemeni сьгарьp, төgүp turgan vulkan-

dardъ deŭstvъjuŭcie (kыjур турган) деп ајдатан. Кыjур турган тузь улустъдъ сапазьна кирвеј џаткан көр вулкандар бар деп биске ваза џарт, олордъ өсүр калган вулкандар деп биске ваза џарт, олордъ өсүр калган вулкандар деп ајдар. Їе казь бирде өсүр-те калган вулкандар ојто кыје берет, Апеннинский деп токојдо везувий деп кыjур турган вулкан бар. Бис-

20-ци џур. Италијада Везувий деген вулкан.

тиң Камчатка деп азияда токојдо көр вулкандар бар, олордъдъ опусузи кыjур турат. Камчатканың ең саан вулкан, мөңкү кар-ла џавылган КИjуевскаа сопка вољр џат, оның вејиги 5 *km* џедир џат. Кавказтың ең вијик туулардъдъ вазъ—Ел'врус-ла Казбек өсүр калган вулкандар вољр џат.

Кандъј тус џерлер вољр џат.

Їердиң ысти тус вољзо, оны сөл деп ајдатан сөл џерлер сыраңај сырекеј тус каа-џаа волотон. Ол көвизинде төңдөр кичинек вијик џерлы волотон. Сөл џерлер џавъс-та вијик-те вољр турган.

Кургак џердиң вијигин теңис суузьнаң кемџиір. Сөл теңис суузьнаң 200 метрдең вијик емес џер вољр турган вољзо, оны џавъс џер деп ајдатан. Їавъс џерлерди картата ногон бутук-ла вудуктајтан деп бис билеривис.

Картадан Еврораның кун сьгъзьндагы-ла Сивирдиң кун вадызьндагы сөлдөрди таар веригер. Сојузьвьстың џеринедъ сала ваза арвън џер бу сөлдөр вољр џат.

Çeldiñ talaj suuзынаң өрө vijigi 200 m vijik, volzo, ol kyre çer dep adalыр çat. Cala çaan арвын kyre çerler Төс Azijada туу сындарының ортозында çадыр çat.

Çerdiñ icinde kandьj vaj çөөзө var.

Çer icineң kazьp alatan kizee tuzalu vaj çөөзө var. Kizi hozjajstvonyң çerin işteerde, ol taşty, kumakty, sarь-balkaşty tuzalanьp turat. Çerdiñ icineң ol odurar mineraldardь-taş-kөmyrdi-le neftti alьp çat. Onoң ol vaza voььna kerekty metalldardь таар turat.

Alvatь hozjajstvozynda çerdeң kazьp alatan nemelerdeң ancadala tuzalu (kerekty) temir taş көmyr neft, çyzyn vaşka өңdy metalldar ancadala çes, volьp çat.

Bu çerdeң kazьp alatan tuzalu nemeler çer şarьnda kajda kartadan көгyp alalь.

Temir rudanyң ancadala көp çerdi kartadaң көгyp alalь.

Temir rudanyң көvineң-kөрө vodozo SSRS çer ystynең vaştapкь çerinde turup çat.

Evropada temir ruda Frantsijada, Kyn-vadьzyndağь Germanijada, Anglijada көp var. Amerikada temir rudanyң syrekej көp vajьktarь Amerikanьң birikken ştattarda volьp çat. Temir rudanyң көvineң көрө vodozo ABŞ екinci çerde turu. Cikelep aјtsa көp temir ancadala Azijada, Kitajda-la Indijada volьp çat.

Taş көmyrdiң ең vaj çatканын kartadaң таар verelder.

Taş көmyr dep çөөзөniң elbek көvineң vodozo, SSRS altьndağь çerlerdiң biryyzinde turu.

Evropada көmyrdiң, kirely emes, vaza çaan zalezteri Germanija-la Anglijada var. Taş көmyr kereginde ең vaj oroон Amerikanьң birikken ştattarь volьp turat. Çer ystynde vastra taş көmyrdiң çarьmьzь olordo volьp çat.

Severnьj Kitajda taş-kөmyr көp var.

Neft, kereginde SSRS vaza çaan vaj.

Amerikada neft, Soedinennьj ştatta, Amerikanьң ortodogь bөlyginde-le Juznьj Amerikanьң tьn talazynda var.

Severnьj Amerikada çes syrekej көp, onoң көp çes çer ystynde kajda-da çok.

Baza syrekej көp çesty çer SSRS volьp çat.

IV. TENİSTER, TALAJLAR AGЫN-SUULAR LA KӨLDӨR.

Talaj-la kurgak çerdin ulyzi.

Çarыm şarlarының kartazып ачыктар көрер volzogor, kurgak çerineң talaj çer şarының көвизин көктөр çatkan sler çarttar bilip alarыgar. Çer şarының ыstynde talaj vastra kurgak çerdeң ыc katarпка çуuk көр во-льр çat.

Talajдь-la kurgak çerdi vөлүp turgan granitsaнь çarattып (beregovaja) linijazы dep adalыp turat. Evropanyң çarat linijazып өskө materikterdiң çart linijazы-la, temdekter aјtsa, Afrika emeze Ame-rika la, тыңjeştirip көрер, Evropanyң çarat linijazы өskө materikterdin linijazыпаң тыгък, өskөrtip aјtsa,—artыk çarangan dep çart bildirip çat.

Çarat linijazы kandyj kepty volыp çatkanып vыzulар көрүp alалы. Kurgak çerdiң ucaskazы talajga kirip turgan volzo, онь tokoj (полу-ostrov) dep adajtan. Temdekter aјtkazып, Evropanyң kyn тыштыginde Sredizemнь talajga, sapog vudyndy **Apenninskij** dep tokoj var, оньп ыstynde imperialist gosudarstvolardyң çaandarының viryuzi Italija dep gosudarstvo turu.

SSRS kyn тыштыginde Kara talajga **Kыгъmskij** degen tokoj var, онь çaantajып adы-la adap turarda Kыгъm dep adajtan. Ol vistiң vastra sojuzыvыstың bir kanca çыs muң proletarijlar voјының su-kadyгып тың-dar çeri volыp çat. Tyn talazыnda Kыгъm tokojdo materikti cicke seјvek tudыşkan degen çer viriktirip çat. Оньз **Perekopskij** degen tudыşkanып. Perekopto 1920 çыldың noјavr ajda çaltanvas Kызы cery Vrangelдиң ak ceryniң frontып ызур алыp, SSRS-гъ velogvardeјşcinаның kalgancy uja-зып Kыгъmда çok etti.

Kadalgak çarattu, şaancak vudyşty, talajga kirip turgan çerdi Uсuk (мъs) dep adalatan.

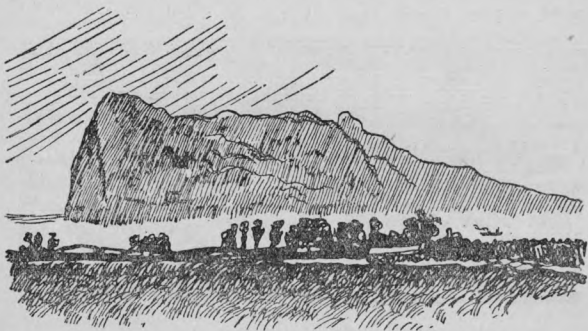
Tenistің vөлükteri kurgak çerine kirerde, онь icindegi talaj dep adajtan. Evropada icindegi talajlarga мындыj talajlar kelizer **Baltiјskij**, **Sredizemньj**, **Kara talaj**, **Azovskij**, Amerikanың, Aziјаның-la Evropanyң ortozыnda çatkan çaan çalvak, nurgulaj toş-la çavылgan, Severньj Sever-

ныј Poljарныј талaj SSRS тың тyn талазындагы җаказында Ak талaj деген талaj буткен.

Talajдың кичинек вѳлыгы материкке кирip турган волзо, вис оны кool (залив) деп адар җадывъс. **Finskij** деген кool Baltijskij талajдың вѳлыгы волър җат. Leningrad-ла загранитсаньң ортозында талaj җоль оныла врган. Кичинек коoldор в u x t a деп адалър турат. Вухтага талajдың толкуларъ кирвей турган, оның усун оло талajдың пароходтырна турарга ерты, тьмьк җер волър җат. Крымскij токожда кирip турган **Sevastopol'skij вухтada** вистің Cernomorskij деп кзыл flottың турар вазазъ волър җат

Европаның кун-тустык-ле кун вадъс ортозындагы усунда Sredizемныј талaj Atlanticeskij теңис-ле биригip җат.

Olордың бириккен тузъ, Европа-ла Африканы вѳлып турган, талajдың тарсы vorota (език) аажлу волър җат. Talajларды, турган онды тарсы җерлер талajдың проливтери ѳкыштери деп бириктирп адалатан. Sredizемныј-талajды-ла Atlanticeskij теңисти бириктирп турган пролив **Gibraltarskij** деп адалър турат.

21-сі җур. Gibraltardың ѳкыш кoolъ (проливъ.) Европа җаказындагы Gibraltar деп атту кaja.

Ortolьktar кандыј voloton.

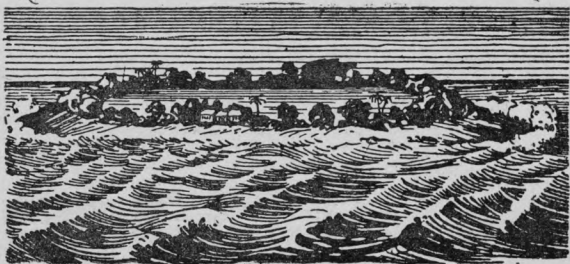
Kurgak җер талaj сууларьнаң җаңьс-ла җаан материк волър сыгыр турган емес, ол вaza кер ортольктар волър сыгат, Ortolьк дегени; онсо җальнаң ајландра суу курсаган җер волър җат. Ortolьк материктең кичинек волор, олордың вaшкaзы җаңьс ондо волор. Ең кичинек Австралиja деп материк ең җаан Grenlandija деген ортольктаң ус җагьм катар җаан волър җат. **Grenlandija** Severныј Amerikadaң тyn талазъ җаар җаткан.

Materikterdiñ ajlandra çaan-la kicinek ortolýktar var. Evropanyñ **Velikobritaniya** dep eñ çaan ortolýkta Anglija çatkanyn Sler bilertiger.

Ortolýktardyñ көр savazy yurlezir çadat. Azijanyn кун-сыгыз ça-
rattarynyñ çанында **Japonskij** degen ortolýktardyñ yurlerinde imperialist
başkarulu Japonija turup çat.

Materikterineñ raak emes, çuugynda çatkan ortolýktar materiktin
dep adalыр çat; olordy materikteñ ebeş talajs talajdyñ suuzь аjыр
çat. Olordoñ арь talajdyñ тывы talajdyñ çaan tereñi çetre kajыр
volыр varat. Ajdarda ondy ortolýktar materikter-le çаныз төс şideendy
çatkandy volыр çat. Bisten cik çok ozo volgon øjinde, bir канса çys
million çы kijin çaar olor materikter-le tuduş çаныз volgon. Talaj кур-
gak çerdin çавыз çerlerin tap-la алыр kojgon, çala vijiksy ucastkalar
deze materiktin ortolýktar volыр turup kalgan. Materik ortolýktardyñ
çerdin кыртъзь аң-mal-куш, nele øzymderi koştoj turgan materikter-
diji-le тыnej volup çat.

Materikterdeñ raak, teñisterdiñ ortozьnda cасыыр kalgan ortolýktar
vaza var. Olordy teñisterdiñ ortolýktary dep adar çat. Olor as emes

22-ci çur. Korall дьндегер ортолк.

teñistin aaj çok tereñineñ tuular volыр kogыр kalgan turat. Ondy or-
tolýktar teñistin тывинде буткен vulkandardañ ulam бутти. Olordyñ кө-
vizi, teñisterdi арь-beri kecip, sadu-la voennyj kerekerdi başkarыр turgan
paroxodtor turatan pristandar (bazalar), volыр turat. Ulu teñistin тын ta-
ladagь welyкте, severnyj Amerikanyñ-la Azijanyn ortozьnda çolyныñ
cike çагымында, Grinicten тын talаныñ 20° g. çalvagьнда-la кун vadьзь-
ныñ 155° g. uzadazьnda **Gavaj** dep ortolýktar çatkan. Olor Soedinennyj
štattardyñ çeri volыр, voennyj flottyn turatan çaan punktardyñ biryuzи çat.

Teñisterdiñ vijik ortolýktardañ waška, teñiste көр talaj suuzьnan
eniş-le көdyrylyр сыккан ook ortolýktar var. Olor көvizinde tegerik

vydušty, icinde la g u n a dep adalatan keldy volor. Bu ortolýktar k o r a l - l o v ы j dep adalыр çat. (22 ci çur.) Olor talajdagь korall degen kicinek aңdardың izvestkovыj skeletterdiң aaj çok көптөгөnineң vytken. Korallalar çañыs-la talajdың çылу suuzыnda çurtaar, olor aaj çok көр volыр, suudың icinde amыр çurt volыр çurtaj bereten. Olor өlerde, olordың skeletteriniң (sөөkterinin) ystynde onоң uktar көптөр, çurtaj bereten.

Onoыр korallovыj tudымdar, teңistiң suuzыnaң ськанса, çарапыр vydур turat. Ol vydур kalgan ortolýktarga talajdың suuzь çyzyn vaška özümderdiң yrenderin ekeliр çat, ol yrenderdiң toozьna kokosovыj pal-malarьnyң kuzugьn ekeliр turat. Korallovыj ortolýktarьnda neme özerin bu yrender vaštaган.

Tenis, talaj-la çyryzer çol kanca kirely kerekty volыр çat.

Bastra teңister-le talajlar tudуş nurgulaj suu volыр çat. Onь-la raak çerly oroondor воьь воььna kerekterine çyryзур turat. Talaj-la çyryzerge kurgak çerdiң kandьjda çakşь bu kijniңdegi, texnika-la edilgen çoldordoң-temir çoldordoң cik çok çeңil volot, onьң ucun talaj-la көр tovar, bir kanca million passazirlar tartыр aғы veri paroxodtor çyrgilep turat

Kizi talajdь aғы-berі çyryzer çol edip vacyм volыр alvady. Tyky ozogь өjlөрinde kizi воььnyң kajьktu kicinek paroxod aajlu neme-le çaradyнаң raak vaғыр alvaјtan. Ondьj-da volzo xozjajstvo temigip турган aajьnca oroondordьң ortozьnda sadu keregi тыңыр turdь. Ulus çaan, suu-laturuzar kirely, kyc koravl' eder voldь, on-la talaj—çyreciler teңistiң воььna kireр voldь.

Onoыр 1492 çыlda Kolumb dep kizi Amerikanь tapkan, 1519—1522 çыldarda deze Magellan çerdi ystiң aјlanыр varганьn bis vilerivis onдыj-da volzo vuunьң kycin talajdың paroxodtoгына išteder volgon kijniңde, XIX cak vaštalarda talajdь ol tušta çañь çeңip aldь.

Imperialist oroondor, çer ystynde vastra ucurlu, talaj çoldordь vijler turar ucun tartьşkalар turat. Gibraltarskij proliv azra talajdың çaan ucurlu çol өdур çat, onь-la onco oroondordьң paroxodtoгы aғы veri көр çyryзур çat. Bu prolivti vijler turarga, Anglija Evropanyң çakazьndagь Gibraltar degen vijik kajaнь vlaар alala, ondo çaan kycуtь ši-vee edip aldь (21 çur. көр).

Emdi Azija—Afrikanь biriktirip турган **Suetskij** tudьşkandь karta-daң таар alalь. Bu pereşejek emdi tuзьnda tuurazьnaң kazьыр kalgan: onь-la tuuralap talajdың Suetskij degen kanal өdур çat. Bu kanal Sredizemньj talajdь-la Kьзыl talajdь biriktirip çat. Kьзыl talaj deze Indijskij teңistiң zalivь volыр çat. Bu kanal ozo Afrikanь evirip vartan Evropanynaң Azija çaar varган çoldь kьskartыр çat. Suetskij kanal mezдunarodньj-da volыр турган volzo, imperialist Anglija onь kolьna kijdirip aldь.

Soedinennjy ştattar Ulu-la Atlantik teñisterdiñ talaj çoldorǵın vijler alarga kuçyrenip çat. Onyñ kereginde olor Severnıj-la Juznıj Amerika-ny birikterip turgan **Panamskij tudıstı** tuuraazıpañ kazıp alǵıladı. Ony-la olor Atlantik teñisteñ Ulu teñiske Juznıj-Amerikanı evirip baratın çoldı bir kanca muñ kilometrge kyskartıp ijdi.

Ulu teñisti vijler turarǵı usın Severno Amerikanskij ştattar Japonıja-la tartışkylar çat. Onyñ usın olor Gavaıskij degen ortolıktardı tıpydyr aldı. Japonıja deze vojnyñ*flodıny tıpydarga syreen kıp akca yrep çat.

Bıstıñ sotsialisticeskij Sojuz neme çuular alarga, mylyk—çepseldy volıp talajdy vijler turarga bir-de kerekısej turat. Çuulaşpaı, amıy çadar politikanı otkuryp turup, sotsializm çazar çat, arvytkendi kolyña kıjdirip, vijler turarga syreen alvadanıp, kuçyrenip turu. Poljarnıj talajdy, onyñ paroxod çyger çoldorǵın yurenip bilip alarga SSRS tañ kıp bir-de neme kecevej turu. Temdekter ajtsa, 1932 çylda çajǵyda sovet ekspeditsıjazı tyn taladagı talaj çolı-la ak talajdañ ulu talajga soktolıp kalǵan toştı kerekısej odo verdi. Ondogı çol aǵı veri paroxod tutak çok çyger edip alza bı azıjanıñ tyn talazındaǵı oblastardı SSRS tıñ tıs çerine çuuk tudıp, olordıñ hozjajstvozıny tıpydyrǵı.

Talaj suulardıñ vudymı kandıj.

Talajdyñ-la teñisterdiñ suuzınyñ amtanı acu-tustu volor. 100 kg suuda 3,5 kg tus volor. Onyñ usın ol tus çok suudañ uır volıp çat, oo çyrgen paraxodtor tus çok suuga turgan cılap tereñ turvajtan, suudıñ ıstınde odo bıjık turar. Çaan suular tyzyp turgan talajlardıñ suuları ondy syrekej tustu emes. Fınskij zalıvtıñ suuzı sǵaıaj tus çok der ajdarga çaraar.

Talajdyñ suuzı agıp suuzıpañ çarık volor. Ol kıp volzo, onyñ oñı cañkır, emeze kık volor. Tustıñ kėvıneñ ulam suu tamla kėgerip, çarıkta-la veret. Severnıj Poljarnıj talajdyñ tıvı 40 m kėrynet, Atlantik teñiste deze 60 m. kėrynyr çat. Talajlardıñ çarattarına çuuk suu voromtyk kıp volıp turgan kereginde ondo ondy çarık volvojtın.

Talajdyñ suuları kanajda agıp turat.

Talaj sǵaıaj tımyk volıp turvajtan der ajdarga çaraar. Salkın talajdyñ tolkuulandyıp kėdyret. Sǵaıaj asık teñisterdegi tolkularınıñ bıjıgı syreen çaan volot, 15—20 metrge çedip turat. Onoñ vaška talajdyñ suuzı agıp turat, oşkertip ajtsa-teñıstıñ turup turgan suulardıñ ortozında çalvak suular agıp çat. Talajdyñ onojdo agıp turatınnyñ çalvagı çys, muñ-da kilometrge çedet, onyñ tereñı deze teñıstıñ ıci

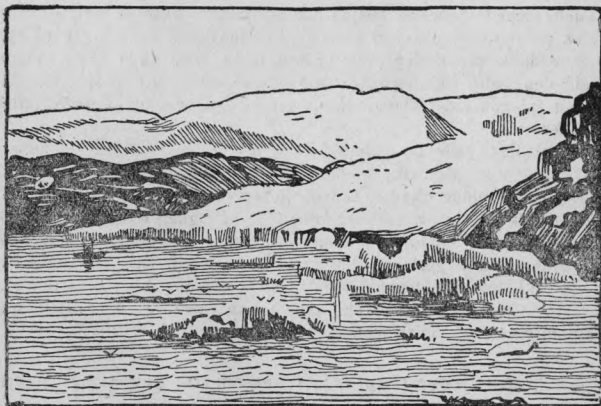
çaar çys metrge çedip turat. Tenistiñ ystineñ çaantajyn salkyn sogyr suudь bir aaj çyrgyzip çat, ajdarda talaj suuzьnьñ onojdo agyr turganьnьñ keregi salkyn volьp çat. Onoñ vaška suudьñ onojdo agatanь talaj suuzьnьñ ьktalganь vaška vaška volьp turganьnañ ulam volot. Çaan ьktalьş uur suu tyvine tyzyp turat, onьñ ordьna cala ьkta, vajagьzьnañ çeñil suu keler, onьzь ystineñ agatan ьkta volup çat.

Talajdьn tevyleri le tartьlarь.

Talaj suuzьnьñ ysti sutkazьna eki katar kedyrylip, vaza төмөндөр tyzyp turat. Onьzь çarattardañ көрзө ile volor. Suudьñ onojьp turganьn tevyleri-le tatьlarь dep ajdatañ. Kazь birde cala, sadagaj oostu agьn suulardь өгө альp talajdьn tevy suuzь raak varat. Teyu tuzьnda talaj-la ok kirgen agьn suulardьñ çarat çanьndağь tajьş çerleri tereñ volo veret ajdarda suuga tereñ çyrer talajdьn paroxodtorь ol tušta kem—çok çyre veret, onьñ ucun tevylerdiñ ucurlarь çaan volьp çat.

Talajdьn tozь kandьj voloton.

Tustu suu 3 gradus sook tuzьnda toço vereten. Poljarnьj talajlar-dьñ ysti çajğьda-da nurgulaj toş-la vektelip kalgan turat. Toş talaj-

23-ci. Grenlandija çarattarьnьñ tuzьnda mөңkylerden toştu tuular vytkeni.

дың ыктаганьнаң кымыктар җарыль җызыр җат. Тоштор вожь воьна җызыль, оноң улам тош соктолуп турат, онь торос деп адajt, олордың вијиги бир канса метрге җедип турат. Оlor тоштың усти-ле җыгерин буудак-тар җат.

Оноң вашка талajда тош-туулар җыгуп җат. Оlorдың вијиги 100 метрге җедип җат. Онъзы тоштың нургулај сыreen җаан оодыктарь волуп җат. Оlor тош-ла вөктөлип калган ороондордың җараттарьның тузында вы-дуп турат. Онды тоштор талajга көсуп алыр, җараттарга җуук тыви-ле җы-льр җат. Тош суудаң җенил керегинде онды тоштордоң җаан җаан тоштор җарыльр, тош суу аajлу воьль көдырылып турат. Талajдың акан суузы (Mорској tecenie) олорды полjарныј теңистерден кын туштыги җаар раак арагыр җат. Тош туулар көвизинде туманның ичинде воьль көгупвей тур-ган көрегинде, агь вери җыгушкен пароходторьна коркушту воьль турат, олор туманга көгупвей таварьзыр турат.

Талajдың мал—аң-куштарь ла тазыду өзымдери кизее не усурлу воьль җат.

Талajда җызуп-җыуғ аң-куштар ла тазыду өзымдер бар волуп җат. Талajда өзуп турган оок аңдар ла өзымдер вальктарга курсак воьль җат; улустың курсагына-да кerek волуп сыreen көр вальктар ваза tudulat. Atlantik теңисте Severныј талajда tudulьр турган treska-ла seld' degen вальк промысловьј җанынаң аңадала усурлу воьль җат. Azияның кын сыгызындагы җараттардың җанынаң көр toolu ivasi (кын сыгызындагы seld,) деп вальк tudulьр җат. Bистиң талajлар валька вaj воьль турат; та-лаjдың вальгың tudar керегинде вис җер устынде ваштаркь җерде туруп җадьвьс.

Талajларда талajдың аңдарь ваза җыргилейт: Кер валькла del'finder-диң җуузы промышеностка керекты воьль җат, олорды аңдар, өльтыргилер, бу кижиндеги өјинде олордың edineң консерва деп неме eder вольд. Tjulenderди суузын ла тере алар керегинде өльтыргилейт. Оноң вашка ваза курсакка керекты талajдың рактарьн, темдектегезин крактарды, ваза слиз-нжактарды, темдектегезин устритсаларды tutкылар турат. Талajдың суу өзым (vodorosl') деп немеден iod алгылайт ваза олордың кыраның-җерин җа-рандыратан неме edip җат. Талaj капуста* деп суу өзыми кьдattарга-ла jарондорго курсак воьль җат.

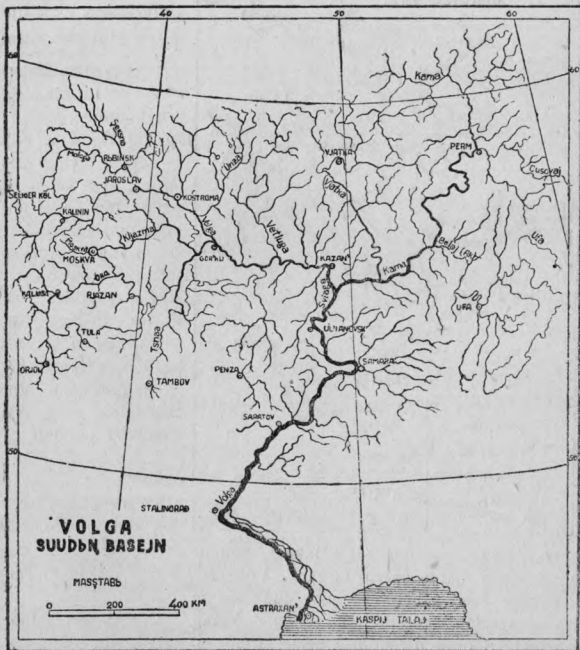
Агың суулар. Агың суулардың сестемазь degen не неме ваза агың—сууга суу кajдан kelet.

Европада ең җаан суу Volга воьль җат. Оl картата кара мыгь талыр җуралган. Европаның сууларынаң Volганың агың суузы җаандаа

vaza, uzundaa. Kartadañ kɵrɵr volzo, Volgaga kɵp aǵyñ suular, kirip at, ɵnʒy ɵo kirgen ɵnʒ aǵyñ suularǵ, Volgaga kirgen aǵyñ aǵyñ suular dıñ eñ aandarǵ **Oka-la Kama**.

Suu aǵyñ turgan aajıncı vařtanıy turza, ɵn anında ɵn arat-sol anında sol arat voloz, ɵndıy volordo, Oka Volganıñ ɵn anınañ ty-zur kirgen, Kama deze sol anınañ tyzur kirgen volıy at. Volgonıñ bu aǵyñ suularǵ aldınañ vaza olorgo kirgen aǵyñ suularlu volup at. Okaa kirip turganıy **Moskva-la Kızaj'ma**, ɵnoñ-do ɵskɵzi var. Bu ɵncı aǵyñ-suular, Volgaga kirip Volga suudıñ tudıřkan aǵyñlarǵ volıy at. Volganıñ tudıř aǵyñlarǵ kanaıda vytken, ɵn bu (24 uruktan) kɵyup alǵar.

Suular volıyñ suuzıñ kɵldɵrdɵn sastardañ, tuularda kaǵıyır tur-gan mɵnky tořtordıñ kara suulardañ alıy turat.

24-ci. Volga (3djl) suudıñ bacejnazıya ɵnıñ sestemazı.

Kara suular mьnajda vudyp turat. Ҷаңмьр Ҷаарда, кар кајьль тугарда оның сууларь келдөргө, састарга, агьн-сууларга Ҷуульр Ҷат, суу-дэң кезиги деже Ҷерге кирет. Ҷерге киретен суу өдур волвос кат Ҷерге; темдектер ајтса-сарь-валкаҶака учураза, ол тушта суу ол каттаң устунде Ҷуулала Ҷердин алдында каттың Ҷавьзар вараткан аајьнса агьр турат. Бу кат казь бир Ҷерде тыштына сыгар волзо темдектер ајтса-Ҷууклада,—суу ваза Ҷердин устунде сыгар, кара суу вольр варат.

Ајдарда, мьнаң көрөг волзо, суулар кейдең тузур турган сык-ла олтуруньр Ҷат. Бу сык кургак Ҷерге талайдаң вуу-ла вилут вольр келир турат. Талай агьн сууларды толтыр Ҷат, агьн суулар деже војьның суузын талайга Ҷетирип Ҷат.

Suular alvaty хозь-ајствозын кандь туза Ҷетирип турат

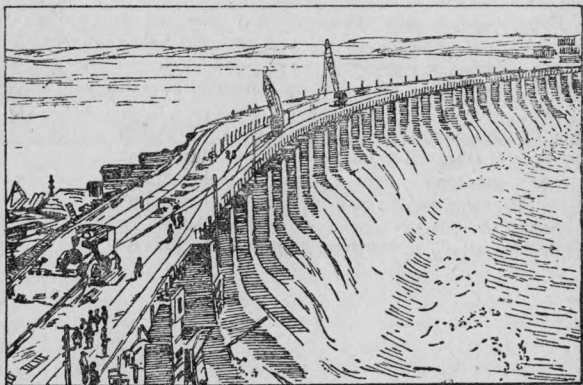
Volga сууларды сырекеј Ҷаан 1,5 млн. кв км-ден волгодь Ҷердең Ҷуур Ҷат. Агьн-суу војьның сууларын Ҷуур турган Ҷердин усти оның вассейни деп адальр Ҷат. Volganьн вассейнде бистиньн ваstra Сојузьявьста Ҷуртаган алватыньн уыңи ульзине Ҷуук алваты ҶуртаҶат. Бистиньн Сојузьястың онсо суу Ҷоля тартьр турган немелердиньн Ҷарьмьзы Volganьн војьла оның тудьш ајьларьла тартьльр Ҷат.

Volganьн, ваза он-ондоо өске бистиньн Сојузьявьстагы агьн сууларды тудьш ајьларьның војь-војьна Ҷууктазыр, агьр Ҷатканын аҶьктагар.

Агы-верт неме тартарга, суу Ҷолдордың сыгымь кургак Ҷолдордон

25-сi. Volga өске сууларь-ла бириккени, буунты-ла гидростансияды Ҷазар тургань. Volgonьн сууларьна өске сууларла мундың Ҷуук волур турган керегинде олорды бириктире канал казыр бириктиреle о'орго пароходто неме тартьр тузаланьр Ҷат.

çеңил' volor. Bistiң sotsialist xozjajstvovыsta aғъberi neme tartatan (gru-zoovorot) kerek tьңp turgan kereginde, suu çoldorь çaan ucurlu volьp çat. Onьң usun bistiң Sojuzьvыstьң sotsialist çurtьn өskөtrөride çaran-dьpьp eder planьna onco çaan suular tuduş volьzn dep olordь biriktireri kirip çat. Volganь tьnaң ozo Neva-la biriktirip salgan. Nevanь bis Ak-talaj-la, **Ak-talajla-valtijanьң** degen kanaldь kazьp biriktirip aldьvьs. Ekinci veş-çьldьkta bis **Kama-la Pecorонь** biriktirip alaғъvьs. Moskva suuzь çaan port volьzn dep bis kanal kazьp vaşьtьganьvьs, ol kanal us-tygi Volganьң suularьn Moskvanьң suuzь төmөн aғъzьp ijer. Onoң vaşka, Volganьң suuzьn Sibirdiң-le Uzak Vostoktьң çaan suularь **Öv' Enisej, Lena, Amur-la** biriktirer dep plandar edilip çat.

26-ci. Dneprogestiң vuuntьzь (platinazь.)

Aғьp suulardьң ucurluzь onoң-do өskө kerekte var. Vuup, tujuk-tar salgan suu vuuntьzьnьң tevuу çaan turvinalardь kьjмьktadьp, aј-lандьpьp turup, vaazь çеңил elektriceskiј ijdeni берет. Bis **Volxovges-le Dneproges** dep suuda elektricesvоньң stantsijalardь tudup aldьk. Emdi bis Volga-la Kamada elektriceskiј stantsijalu syreen çaan vuuntьlardь (plotinalardь) tudar işke kirip aldьvьs. Bu viske çaңьs-la vaazь çеңил elektriceskiј ijde берет emes, ol vaza suu-la çyreten paroxod çoldorьң çetre çakşь edip salar.

Bistiң suular kьjgektь ovlastardьң çakşь aş сьgar çerledi suga-rarga (suaktarga) çaan ucurlu volьp çat. Orto Azijadagь Sojus respub-likalar suulardь tyku tьnaң ozo-do onoјьp tuzalanatan volgon.

Sovet vaşkaru 4 mln. ga kurgak, e onь suaktaza aş syrekeј ygar er Volganьң akazьndagь elderdі sugararga Volganьң suularьn onoon agьzтыrar dep Volgada **Камьşinnіn** aпьnda syrekeј aan vuuntь azar turu.

Suulardan bis aajь ok valьk alьp adьvьs. Ancadala ucurluu **Kaspij-le Azovskij** talajlarga tyзyp turgan Ural, Volga, Don—dep suular volьp at. Xozjajstvovьsta onco cike plandu volor volzo, bis suudagь vaj-eөzeni bir kanca katar aanadarьvьs. Partija-la vaşkaru bistiң suular valьkka kөp vaj volьzn dep kiceep turu.

Kөldөр.

Paraxod yryzerge-le valьk xozjajstvo kereginde bistiң көldөр vaza kicinek ucurlu volьp turgan emes. Bistiң Soјuz көldөргө syreen vaj volьp at. Olordьң kezigi syreen aan volьp at. Temdekter aјtsa, Kaspiј көl aan volgon kereginde onь talaj dep adagьlar at. Onoң bis syreen көp valьk tudьp adьvьs. Ondo vaza yrly tјulender yryt-olordь bis vaza tudup adьvьs. Soјuzтың tьn talazьnda syreen aan ploşcad erdі **Onezskij-le Ladozskij** көldөр algьlar at.

Kьp-сьгьзьndagь Sibirde er ystьnde көldөrdiң eң tereңi Bajk al dep көl var. Onьң tereңi vьdьn arьm kilometrдиң tereң volьp at.

Kөldөр tus ok-suulu, tustu-da suulu voloton. Tustu көldөrdөң olordьң tyvine tyзyp turgan tustь kodorьp, alьp adьvьs.

V. KLIMAT.

Kynniң aajь-la (pogoda) klimat.

Bis kynniң aajь (pogoda) kandьj volьp җatkaпьп аҗьктаp, onоd kamaandu volьp җьгтаp җадьвьь. Bistiң kijimibis kynniң aajь izy-le sook-ра onоd solьпьp turatan, bis җаңмырдаң vaza җазьпьp turavьь. Kynniң aajьп билерге yuredyni meteorologiceskij stantsijalarda өtkyreten; ondo kyniң sajьп (sutkazьna төrt katar) kynniң aajьп: temperaturazьп, kejdin җava vaskaпьп, salkьп kajdar sogot, onьң kycin, теңeriniң buluttuzьп, җаңмыр emeze kardьң тыҗkeni kanca kirely volgonьп җастьгvaj syrekej аҗьктаp җyгer. Meteorologiceskij stantsijalar gorodtordo, deremnelerde, cenemel iшty stantsijalarda, көp sovhoztordo-la kolhoztordo var. Onco stantsijalarda kynniң aajьп аҗьктаp көrgөniнeң ulam vastra oroondo-do kynniң aajь kandьj volьp turganьп vilip turar. Kynniң aajь билер ulu yuredu meteorolgija dep adalat.

Kynniң aajьп yurenip turarda, onоd ulam kynniң aajьпna җазь-la kuvulgaпь neniң ucun volьp җatkaпьп vilip turar. Ulu yuredu kynniң aajь kandьj vologьп азьндьra-da ajдыp җat, өskөrtip ajtsa kynniң aajьпнъ kuvularьп bir kanca kynneң bir kanca ajдаң-da ozo-җаңмыр emeze kaң sook, җьluzьп ajдыp verip turar.

Kynniң aajьпнъ kuvulgaпьп bir kanca җьlga ulaj аҗьктаza, bis ol kuvuluшtagьпнъ ортозьпnaң җьлдьң volьp turgandarьп vaška vөлyp sal-гьдьj vologьвьь, kьkьkьda, җajгьda viste temperaturazь kandьj volьp җatkaпьп, kazь ajlarda җаңмыр көp tyзyp turganьп vaza biligedij volor. Bis onojьp turup җerdiң klimatьп vilip alagьвьь, klimat degeni җьl tur-кynьna kynniң aajьпнъ katar, katar kuvulgaпь volьp җat.

Klimat alvatь hozjajstvoga ucurlu volьp turganь.

Klimat hozjastvoga syrekej җaan ucurlu volьp turat. Kandьjda өзyм klimat-la volgonьna өзyp volbos, onьң aldьгvaj җurtaar klimadь ьlгалu volor: ol oo kerekty җьлunь, ськть kerekcip җat. Kьralarga җаңьs-la ol җerdiң klimatь kilizip turgan rastenielerdi кьralap salar. Kyjgek kazь birde vistiң аш-tyzymibisti yrep turat, җаңмыр kradagь iш tuzьnda ашть җuurga vuudak edip җat.

Kynniң aajь-la klimattың ucurluzь җаңьs-la җurt хозјajstvoзьna керекту воьр турган емес, җе кей-ле җоруктар җугерге¹ вaza ucurlu воьр турат.

Кей-ле анар-мьнар варган җoldor вар, кейдеги җoldordың ең узь-нь onco gosudarstvolardың ортозьнда Совет сојузта воьр җат. Кейдеги җoldor Сојузтың төс җерин onco raak okraindar-la tuduш edip бириктирип, sotsialist җазал керегинде турузьр җат.

Salkындь вaza ишке тuzalanьр аьр турган. Salkып талајдың, кең-җалбак, тьs сөлдің уsty-ле вош җајьм җуғур җат. Salkып-la иштејтен теер-мenniң канаттарьп salkып ајландьр җат; Крьmda, кара талајдың җаказьнда, salkыпның кьси-ле вистиң вaza кirely кьцты емес электростансиялар иштегилер җат.

Klimattың kor җетирip тургань-la tartьзарь.

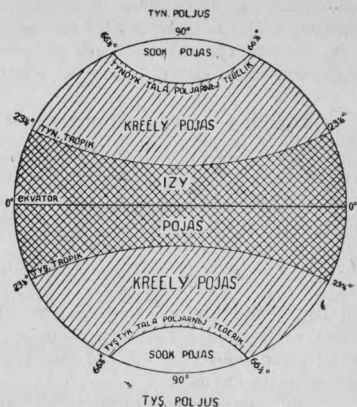
Совет сојузтың keezik oblastарьнда казь бир җьлдarda аш-тузьмин угер турган кьјгектер volotoң. 1921 җьлда, оноң ozo 1911, 1891 җьлда Povolzjede кьјгектер krestјandарга korkuшту җаап тьбек асанань җетирip турдь. Kapitalist хозјajstvoзьның plan аајьнса, аајлу вашту tartьзудь өткьүрге кьси җетреј җат, онојьр ook, kaandu Rossija Povolzjededeги кьјгек-ле tartьзьр алвадь. җаңьs-la Sovettiң өји тuzьнда бу tartьзу җајьла верди. Кьјгекти сьраңај җеңip аларга, вашкару, өрө ајдылган сьлар, Volgada Камьшинның җапында виунтьнь-la elektrostansиянь eder вольдь. Elektricestvoның кьси суудь kurgak җалаңдарга көдурет: онојьр кьјгек kor җетирip турганьның усь җедер. Орто Azияньнда kurgak җерлерин суактаар деп сьрекеј җајьм иш җајьлды. Ook җерлерди ook канавалар азра суактајтан озогь иштиң ordьна emди җаап җаап виунтьлар-la каналдар җазалды; бир-де neme өспөс, een җерлер суу аьр, көвөң өзөр кьралар volo берip җат.

Өскө җерлеринде sastардь kurgадьр, оноң өлөң eder, аш салар җерлер volзьп деп иштер вaza җајьмдала верди. Бу онојtkонь klimattың војьп кувултьр тарат, kurgak җерде климат ськтьј берет ськту җерлерде deze азь-гьзьнаң kurgak volo берет.

Klimat җалвагынаң kamaandu. Klimattың ројастарь.

җер кьнди ајландра җьлр турарда, җьлдың вашка вашка өјлеринде бир аај җьльвас деп вис мьнаң ozo-do көрдивис. Iјун ајда уstineң cike тижip турган кьпниң согы тьп таланың җарьм җарьна тьзур турат, Dekabrда deze-кьп тьстык җарьм җарьна. Оның усин бу җарьм җарларьнда җьлдың өји de вашка volup җат; Iјун ајда висте җај, кьп тьстык җарьм җарьнда кьш; de-кавр ајда висте кьш, кьп тьстык җарьм җарьнда җај.

Күн горизонттың устынде ви́йктелип турганьнаң улам оның изызи там ты́пур турат. Күн ви́йик устынде, эскөртип ајтса кизиниң вазьна устынең төмөн сике тийир тырганда кунниң соғь ең сырекеј изы ол тузьнда волотон. Бистиң çeriveste күн ол киреде касанда волвојтон. Чаңыз-ла екваторда-ла оның чаңьда күн устынде волотон, ондо кунниң соғь аңадала сырекеј тың изир турат, температуразь ондо ви́йик көдурылур çat. Бу çerlerde күн тал тыште җылдып онсо ајларьнда ви́йик турур çat, оның усун сьлды сьгара изы волыр турат, темпе-

27-сi. Ҷер шарьның климаттардың појастарь.

ратураньң вилдирер кирели кубулгань җок волыр çat; мында җердин изы, емеze tropическij ројас волыр çat. Тун талазьнаң-ла күн тыстыгинең оның гранитсаларь тун талань-ла күн тыстык җалвагьның $23 \frac{1}{2}$ g. тропик деп параллелдер волыр çat.

Изы ројастаң тун-ле күн-тыстык талазь җаар күн сике устынең касанда волвојтон оның вашка оның горизонт устыне ви́йиги җајьда кьшкьда тыңей волвос. Оның усун мындагь температуразь, изы ројасть кирели, ви́йик емес, җылдып өјлери аајьнса кубулыр турат. Оның җердин умереннај (өјинде) деген еки ројасторь. Тун таланьң тропигинең тун талазь җаар тун таланьң өјинде деген ројас туру; Күн тыстыгинең тропигинең күн-тыстыги җаар күн-тыстыктин өјиндеги ројазь. Бу ројастар тропиктерден тун-талань-ла күн-тыстыгиндеги җалвагьның $66 \frac{1}{2}$ g. турган полжарныј кругтarga җетре изы ројастың еки җань вагьр çat.

Полжарныј кругтардың ла җер шарьның ортозьнда җаткан җердин тун талдагь ла күн-тыстыгиндеги областтарда еки соок, емеze полжарныј, тун талань-ла кунтыстыгинең ројастарь вар. Күн мында горизонттың устынде касанда ви́йик көдурылвейтен, оның соғь җерди тың җьлдыр волвос. Ҷајьда мында температура җавьс волотон. Тун талдагь Полжарныј талај җылды ајландра тош буркылы турар; күн тыстыгиндеги полжустың Антарктида деп җери ваза касанда калың тош буркылы турат. Полжарныј ороондордо кунниң аајь вашка волор. Ҷајьгь ајлардың туркуьна күн мында бир кезек өјдө горизонттың алдында кирвейтен, тун-тызи-ле җарьдыр турат: онды

вогозын, кышкы аяларда кун бир кезек өйдө сыраңай сыкрас, ол тузунда полжарны тун узак турар: полжарны кругта кун ватрас чайгыда чапысла сутка волотон, кун сыкрас вазала кышкыда чапыс сутка волотон. Полжарта деже чарым чыл туш, чарым чыл полжарны тун воляр чат.

Talajдын-ла чердин континентал'ны деген климат.

Климат таладан чаан кamaанду воляр чат. Суу-ла чер кунниң согынаң бир аай туней чылар турган эмес, чылыганың кижинде соордо вазатуней эмес соор чат. Суудың чаканыңдагы кумак кунниң согының алдында изу волотонун вис вилеривис, суу деже ол тузунда сооксы воляр чат; кун ашкан кижинде тескери volo берет: кумак удавајла соој берет, суу деже чылу volo берет. Оның учун теңистиң устундеги кей кургак чердеги кейден чайгыда соок, кышкыда чылу воляр турат. Теңистиң чапында чаткан черлердин климаты чайгыда сeryун, кышкыда деже чылу volo; онын климат талajдын деп адаль чат. Материктин ортозында теңистен раак черлерде тескери волор: чай изу, кыш деже соок: онын климат материктин емеже континентал'ны деп адаль чат.

Talaj климаттын континентал'ны климаттан ващказы незинде воляр турган деgezин талajдын климат сырекеј сыкту волор: чуугындагы теңистен буу келир чат, сык көр тызур турар. Чердин климат талajдын климат-ла тундестризе кургак волор.

SSRS Atlantik теңистен раак, Европаның кун-сыгызындагы вөлугинде, вазат теңистен туулар ајгыр салган тун таладagy-ла орто Azijada турган. Тош-ла буркелген, Северныј Полжарны талajдын чаан келтегеји SSRS-тын климаттын чымзакыр волвој туру. SSRS-тын климат континентал'ны кышкыдагы сооктоды ла чайгыдагы изу кундерди вилеривис. Европаның кун вадьсы чаар ортолукта чаткан Anglijada талajдын климат воляр турат? сыкту, сeryун чай-ла чымзак, кичинек соокту, чатмырлу кыш.

Talajдын ыкталыр агарыла вазалордын климатка кamaанду волоры.

Теңистиң суузы көр черлерде тың агыр турган деп вис мунуң алдында билір алдывс. Бу тегенијелердин кезиги экватордоң изу ројастаң килеу ла соок ројастарга келир чат. Мунузы чылу ыкталыр акапы; олор чылу сууды агызыр, чапынаң өдур турган черлерди чылыдыр турат. Atlantik теңисте экватордоң Gol'fstrom деп чылу ыкталыр агары ващталыр чат; олор Американың чараттарынаң сыгала, Atlantik теңисти кечире вагыр, Европаның кун-вадысы-ла тун-таладagy чараттары узуда вагыр чат. Кун-вадызындагы Европаның климаты, соок ыкталыр акапына соктыгыр турган, Северныј Американың кун-сыгызындагы вөлуктин климатынаң Gol'fstrom керегинде чаан чылу воляр чат (28-ци чур көр).

Sook ыкталыр агарь sook pol'jarnыj talajlardaң kelip turat, olor sook suu арагьр çat. Olor-lo kozo pol'jarnыj oroondordodо kaa-çaa emes syreen çaan toştor, өskertip ajtsa, toşt tuular raak varьр turat.

Klimat vijik çerden kamaandu vologь.

Teңistin suuzьnaң tam urap, vijiktelip turgan aajьnca, klimat vaza olaajьnca soop turat. Vijik tuularda izy-de poјasta meңky kar çadьр çat. Sovet sojuzтьn Afganistan-la Kьdat çerleriniң ortoзьnda bargan granit-salarьnda, Tadzik sovet respublikazьnda Pami r dep tuulu oроon var. Talajsuuzьnaң vodozo, ol çerdegi ploskogorjаnьң vijigi 4000 m, ploskogorjаnaң өrө deze vijik tuular turgan. Pamir SSRS тың kып tyştуgin de 30 g. тып talаnьң çalbagьnda turu, çе onдыj-da volzo, Pamirdiң kьзь сыраңaj тып talazьndaгь kьзь сылаp, syreen sook volor; onьң soogь 50g. çedip turat. Çajгьдагь kыпniң cogь izy volor; çе tuulu çerdiң keji sujuk volьр; kыпniң cogьna izigen çer ystyniң çьluzьn as toktodьр tur gan kereginde, çer uđavaј soop çat, oo tavaгьр turgan keј vaza soop çat onьң ucun çajгь тыninde temperaturamьnda 0 g. төмөн tyзyp turat.

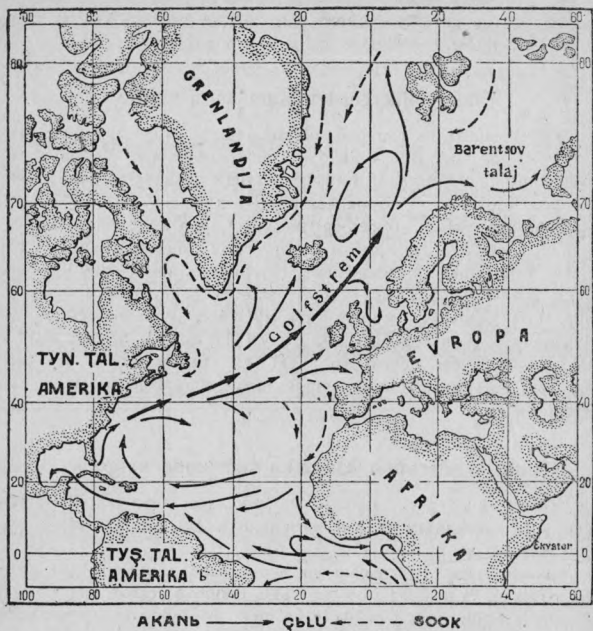
Tuulu сындагьньн Klimatka kamaandu volгонь.

Klimat vijik tuu-сындагьнaң çaan kamaandu volьр çat. vijik stene volьр tuular өrө көдыrylyp turat, vaza tuunьң eki çаnьnda vaška klimattu oblasttar var.

Tuunьң сынь talajдың çарадын төмөн uzada сөјilip turgan volzo ol сып salkьпнньң talajdaң ekelgen сыкть toktodьр çat. Çаңмыр talaj keltegeinde kьрдың bir çаnьnda tyзyp turat, kьрдың vaza bir çаnьnda deze klimat vajагь bir keltegeјneң kurgak volor. Bistin Sovet Kavkaz,-ta eң сыкту; çаңмыр eң көр tyзyp turgan oblast var: ol Kavkazтьн kып vadьş welyginde Kara talajдың çakazьnda çatkan.

Kara talajdaң sogьр turgan kып vadьзьнньң salkьндарь воо көр сык ekelip turat, tuular onь toktodьр turarda, ol сык Kavkazтьн kып-vadьş welyginde көр çаңмыр volьр tyзyp turat. Çе Kavkazтьн kып—сыгьş welyginde kurgak klimattu volьр çat ondo çаңмыр kып-vadьş-ta тыşkenineң 10-12 katap as tyзyp çat.

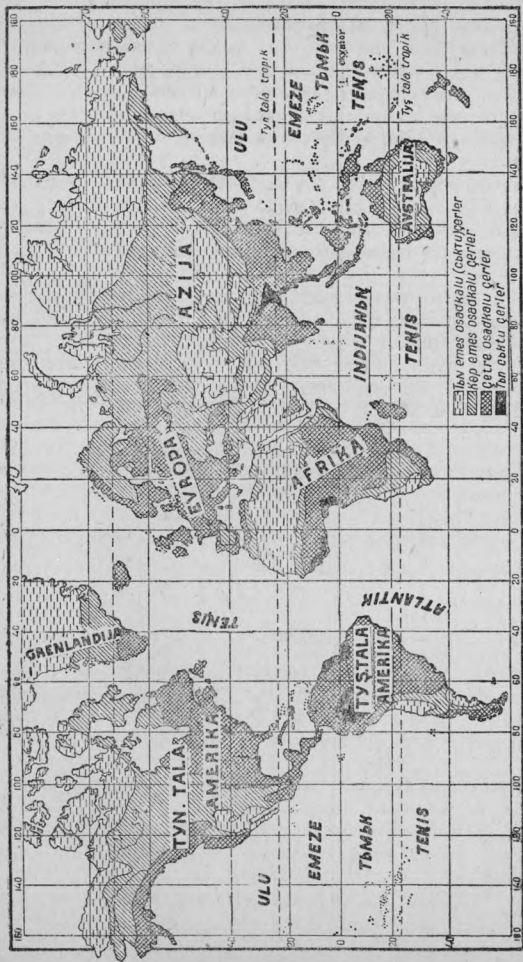
Kып vadьзьnaң kып-сыгьзь çaar сөјilip bargan tuulu сындар, војьнньң тып taladагь-la кың-тыştуgindegi eki keltegeinde vaška klimat bydyrgiler çat. Тып talаnьң sook salkьндарь tuular azra өдyp алвај tur gan kereginde, tuulardaң тып tala çaar klimat kып тыştigineң sook volor. Kara talajga тып tala keltegeјinen Kьтмнньң tokoј сыгьр çat. Onьң kып тыştуgindegi çaratтарьн uzada vijik emes Kьтмнньң tuular turgan.

28-ci çur. Atlantik teñistiñ tyn taladagъ kelteginde talajdъñ ыktalъp akanъ.

Olordoң kыn тыстыgi çaar cicke, çalbagъ bir канca kilometr çer var; оныъ „Крымның кып-тыстыгинде çарат“ деп attu çer-деp bis munъñ алдында айтканъбыъ. Мындагъ климат çылу. Dekavrda кыпның ааыъ (погодазъ) çылу volor, каа-çaa-ла кичинек sooktor voloton, кар çок көр агаşтар көк çалbraktu turar.

Крымның кып-тыстык çаказьнда каанның озогъ өргөөлөрдө emди sanatorijalar volъp çat, ondo оору işmekciler-le krestjandar emdenip çadat. Şak vula өjdө тyn-talazъ çaar, raagъ 20-30 km, tuularдың агьгь çанында koron sooktu, karлу, şuurgandu, vorogondu sook кыш volъp çat.

28-cj çar, Telekej ystynde tyzetañ caktuñ (osadkalar)ñ kartaz

Çer şarǵındaǵы сықтың вәлуиер ааǵы.

Çer şarǵының ваşка ваşка вәлуиеринде тузур турған осадкалардың көви азь сузур ваşка волотон. Олор тропиканың ројаста онсо çерлерден көр, мында температуразь вијик вуи çаан сыǵыр, çаңмыр, көр çаајт.

Тропиктин ројастың кезик çерлерде сылды ајландра çаңмыр çаајт; кезик ваşка çерлерде деже çаңмырлу өји куиǵак-кааң өји-ле сольнат; онојыр ондо сы өјлериниң сольныр вудур çат, çе температура сылды сыгара вијик çадыр калат.

Умеренны өјинде ројастардың осадкаларь көр воіыр, ортолыктарда-ла метериктиң çаказында тузур çат. Материктердиң ичинде. талайдаң раак осадкалар (сыктар) ас тузур çати.

Сook ројастарда температура çавыс воіыр вуи сыгара, осадкалар тузери ас волор.

Çer şarǵының кезик çерлеринде, çаңмыр каа-çаа тузетен областтар ваг. Бір сылдарга улај бир-де тамсы çаңмыр тушрес. Ондај çерлер еен çег (пустыня) деп адаіыр çат.

Еен çерде теңери касанда ајас, вুলут çок волот, кын сыreen изир çат, туште çаан изу, кын ашкан кийинде деже çег тырген сооп турат, онон улам тын соок, казы бирде çаан-да соок воіыр турат.

VI. Çer şarдың кыртъзында тазы өзүм вүткен овластар.

Çer-кыртъстың растител'нъстың (өзөр өзүмнің) ројастар воьр вүткені незінең камаанду воьр çат

Кыртъстың вүдери климаттаң камаанду воьр çат. Баşка баşка температура тушта çer-кыртъста тазы өзүмдердиң артыканың сирігири ваза баşка баşка өдүр çат. Сыктың баşка баşка кирези (kolicestvo) кыртъсты ваза кубультр çат. Баşка баşка климаттарда çузун баşка кыртъсты вүдет. Тазы өзүмдериниң çығуы-де климат-ла тудуş волор.

Өзүм-үрендериниң өрүр, өзөтөни, курсактанатань çанду, учурлу температура тузында воьр турат, онды-да волгозын,—тазылду өзүмдердиң кезиктерине көр çылу керек, кезигин деже çавьс-та температура тузында өзөр едир ептер салған. Өзүмнің çығуында сык вајагазынаң ас емес учурлу волор. Суу çок-то çығуында çок. Çe өзүмдердиң кезегі çаныс-ла çаан сыкту, састу çуртагыды волор өскө аажлу волзо, олор өлгілей беретен өзүмдер кезик кургакеен çерлерде çуртагылар турат.

Аждарда, баşка баşка климату ројастарда баşка баşка кыртъсту-ла өзүмдү çердиң ројастарь воьр çат.

Tundra.

Европаның, Азияның'ла Северны Amerikanь тун таладагы çакаларда тундраның ројазь бар. Çer мында тереңзиде çаан тоңьр çат. Кыска çай тушта ол 1-1½ м-ге-ле ерип турат онон терең çer çайь кызыла тоң воьр артат опызь мөңкү тоң.—Суу тоң çерге кйрп волвој туру, ол çердиң устынде састар, көдөр воьр тура берет.

Tundrada агаşтар өзүр волвој турат мында çанысла ook тазы өзүмдер өзөт: tundrada агаş çок, ондо çеңес-ле çыраа деп өзүмдер вүркеј өзүр çат. Çыраалардың вүрүзи фәгел деп өзүм tundrada бар волгон тун таладагы ак-кйиктиң талдама курсагы воьр çат. Tundrada сеceкту кезик өзүмдер Ljutikter, незавудкалар-учурап турат, көр клжуква, тйjn kat, морошка бар. Tundrada полјарны кайың-ла тал çердиң усти-ле кичінек çыраалар воьр çайып турат.

30-сы çur. Телкежде неге өзүмдердин (расител'ностин) картазы.

Çajgьda tundranьd sastarьnda-la kөldөrdө çanatan kuştar suukuştar, kastar, kuular ujalanьp turat. Kьştь mьnda toolu-la kuştar өtkyryp кара өңdy, poljarnьj ak aguna, poljarnьj-yky. Olordь poljarnьj pe-sets dep kalyң kьlgalu, tykty tylky aңdap turat. Poljarnьj talajьdь ça-kalarьnda tyn talanьd eң çaan-poljarnьj ak aju dep aң çyryp çat. La-gel өlөң odьgьnda tyn taladagь ak-kijikter çyrglejт; olor çerdin aң voьp ucyrар turat, çe onоң cik çok көр olordь tundradagь çurtuvьs azrap өskyrup turat.

Tundrada çurtagan uluska ak-kijik azraarь çaan ucurlu voьp çat. Olor ak-kijikterdin tereleri-le alydьdь ystin çaar turat, ak-kijiktin terele-rineң kijimdi-le ödykti көktөp çat. Ak-kijiktin edi olordьdь kursagь.— Ak-kijikti olor canakka çegip, kьşkьda-da çajgьda onь-la tundrada çyrgilejt.

31-ci çur. Tundra.

Tundranьd kyn-tyştigindegi granitsazь poljar-ajlanьştьn çanьnan өdyр çat, çe granitsa kazь-la çerde ajlandьra bir aaj voьp birikrej çat: Evropada, temdekter ajsa, Skandinavatyңla Kol'sktyң tokojlordo tundra poljarnьj ajlanьştьn arь tyn tala çaar varat, Aziya-la Severnьj Amerika-da deze ol көр çerlerinde poljarnьj ajlanьştan [kyn tyştigi çaar raak өdyр çat.

Кааның Россия тузында тундрада көр эмес, култура керегинде кижинде арткап албатылар чуртаптан çer volгон. Коçoжымдар-ла кааның вижлери олордь çалсыланьр çимектер çоксырадьр турган, олордь аракьдадьр, çузун вашка ер-ле мекелер не çөөөзин алгылар тургылаган ол тузунда албатылар, ак-кижик азрап, аңдар, ваьыктар туруп çук-ле арапдан курсагып азрапьр туратан болдылар. ССРС та тундра чаңь çурумды болдь. Çериндеги çурт Совет ваькаруның волузь-ла аккижик азраар колхозтор төзөр, çerте аргалу вольр çадар болдь.

Колхозтың чаан урлы ак-кижик деп маль Совет Союзка ваалу про-дукталар верер: тундрадаң ак-кижиктиң еди тартьгьр турат, терелердең дезе ваалу ижлеген терелер едилеп çат. Кол'ск токоюдың тундралагында советиң улу уьренген улустарь разведка-изинең улам çer icинең казыр алатан чаан çөөө тавыды, rudnikter-le заводтор вьutti, бир канца он муң çурт улусту Хивиногорск сotsialisticeskij чаңь gorod өзө верди; ваstra tund-

32-çi çur. Tundraпың çурт улузь. Ак-кижиктиң komut-canak çerсели.

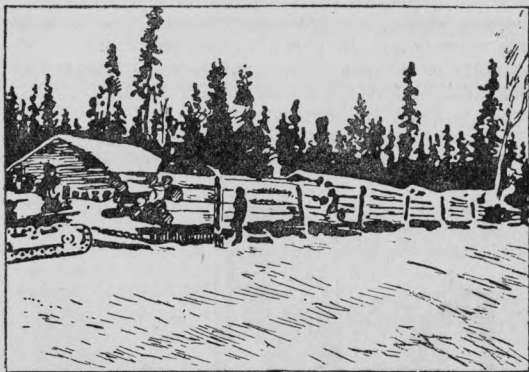
драта Poljarnьj talajдың çакаларьна çerтире çerди иштер алгыды деп Советиң улу уьренген улустарь çарт билеп алдь. Оndo аncадала маалапың кул'тураларьп саларга çарап çат, маала азь тундрадагы çурт улустың курсагында чаан ucurlu вольр çат.

Tундрадагы хозьjastvoзь темигир тыңьгь-ла козо тундрадагы çурттың ортозында кул'туразь өрө көдырылып турат. Tундрада шкoldор, кооперативтер, volnitsalar, ветеринар волуш çerтирер пунктар вьудьр çат.

Ağaŝtar wytken çer.

Evropada, Azijada-la Tyn-tala Amerikada tundradañ kyn tuŝtygi çaar ysti ağaŝtu көр çerler var. Мында тоң çer çаңыс-la tyn talazында var, ondo-do тоң çerge çetire çаан tereñ aғаŝ өзeрге ol çаңыс-ta vudak volvojt.

Ağaŝtu çerde klimat çылу; мында kyldy кыртъŝ var. Кыртъŝтың ystygi çuka kat kara өңдү volor, оның icinde көр pereгној var; оның aldында kulurдыј burkuraak, voro өңдү kyl oŝkoŝ nemelerdiң kadъ var, оны kyl oŝkoŝ dep adajtan. Çerdiң icinde kirip turgan suu ondo cejlip kalatan, ozimniң kursaғына çаан kereky nemelerdi-tustardъ aлыр varat. Оның ucun kyldelgen çerlerden аŝ çакъŝ cыкpas, bu çerdi çакъŝ çарандырар volzo, çаңыс-la ol tuŝta tyzymi çаан volor.

33-ci çur. Severdiң krajda ağaŝty traktor-la tartkany.

Ağaŝtu çerdiң tyn-taladagъ belygi byrly ağaŝtar-la byrkeldi, оны sibirdiң tili-le tajga dep aјdar. Tajgada көр аңдар-aju var vөөryler, tylykыler, bulandar çыrgilejt, bir aғаŝatañ bir aғаŝka tijiñ kalыjt, vaalu tykty kiŝ, onоң-do өskө көр çаан-la kicinek аңдар ucуrajt tajgada çurtagan uluŝtyñ көbiziniң ең artыk аңдар tavар çөөzөzi аң tezezi volup çat.

Byrly ağaŝtardan kyn-tuŝtygi çaar, çala çылу klimatta aлыŝ-kоlыŝ agastar turu, ondo byrly ağaŝtarla kozo çalbraktu ağaŝtar өзyp çat.

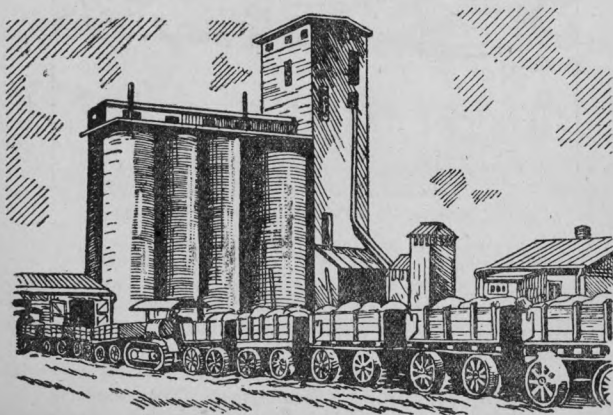
Onоң tyn tuŝtygi çaar çalbraktu ağaŝtardan çalbak çalbraktuzьnyң (dub, lipa, onоң-do өskөzi) uktарь өзyp çat.

Агаштар сырекей чаан ваалу воӊр җат, оныӊ ортозында агаштыӊ чаан хозҗаствоны туӊр турат. Северныӊ Америкада-ла Куӊ-вадьзындагы Европада капиталист хозҗаствозы билip турган кеп җерлердиӊ агаштарны урер, сик җок едip-салган. Совет Союз онсо еске ороондордоӊ агаш келтегеинеӊ еӊ ваӊ воӊр җат, ол вьӊындагы агаштыӊ хозҗаствозын җайыр, җаанадыр турат, җе планду сотсиллист хозҗаствозында агаш астар урелвей җат, агашты план ааӊынса уасткалар кезер, кезилген агаштардыӊ ордында җаӊы агаш өзур турат. Агашту җерде җер иштеер кереги емди җаан темигip, өзур җат.

Сел.

Агашту җерден кын тыстыги җаар сунгада вьткен селдер варган. Мындагы климат җылу воӊр җат: кыш кышка җымзак, җай узак-та изы-де. Кыртышта тазы өзумдерден артыкан калганы карҗагай сирip туру, онон улам пегрегной кептер, кыртыштыӊ калып катты кара енге вудактала верет: онды кыртышту җер кара-товрак деп адаланат. җылу климатта кеп ськ сьгыр турат; агашту җерден мындагы кыртыш кургак волор суу узыминиӊ курсагына керекты тустарды онсозын агьспай җат, оныӊ усун; кара-товракту җерге салган неме җаан тызумды воӊр турат.

Сел җашкыда ногон кевистий елө-ле вьркеле верет, җайдыӊ усь җаар кыннеӊ кургар кыреӊ volo верет. Селде агаш көгүнвей җат, җаӊыс-ла

34-сi җур. җаан совхозто аш урар елеватор.

suulardың җакаларында-ла җуукалардыҗ ичинде җазып турганды, кичине арал болуп, җалбракту агаҗтар өзөт.

Сыгы сыраңај аs тузуп турган сөлдөрдө җердең өзөр неме ујан болор: көк өлөндөрдің ордында мында сујук төстү боро болып деп өлөңнің сукталыр өзүр каа-җаа учурајт. Мындагы кыртышта пегегној аs волот, ол кара өңдү емес, кырең өңдү болор. Бу кыртыстар кургак болуп турган керегинде олорды җаан іштевеј турган; олорды суактар җазар турза, җаңы ол тузында олодоң тузымин алар.

Сөлдөрдө өлөндөрдің тазып-ла үренін җір азраныр турган көр оок, неме кемирееси, аңдар-өркөлөр, тарбагандар, оноң-до өскөзи бар, ваза, кыраларга кор җетиріп турган курт-коңыстар арсаңдар, сегирткиштер җүрет.

Европаның-ла Северныј Американың сөлдөрінің көбизи сүрилген ологу буудай салыр којгон; Азияда емдиге җетре салда тибеген вудын җаан емес сөл-җерлер бар. Көр сөлдөр үмеренныј ројаста турган Јузыныј Американың кун туштугында бар. SRS-тың сөлдү җерлеринде җер үсүнде аш вудырет ең җаан Sovхоз деген тујук үрен астың фабрикалары вуткен.

Каспий-ле Арал'скиј талајлардыҗ җапында җаткан Қазак Совет республиканың сөлдөрін бу кийиндеги өјинде җетре җаңы-ла мал азrap тузалапыр турган. Қазактар војының малдарына азралды веletteвејтен, җы ајландра мал җерде туратан: сөлдү аs емес катар тозоң вектер турган, оноң улам toolу кындерде асанадаң аај җок көр малдар өлгилер турды. Емди Қазакстанда машинала өлөң кезер станыјалар җазалган, өлөң веletteп, җакшы утку мал азrap турарт, sovхозтор тудылган; сөл җери шырылды оо аш салгылар каучук (резина веletteрге керекты) веrip турган өзүмдерди оноң до вашка баалу техническиј өзүмдер өскыргилер җат. Қазакстан җерлеринде җес рудалу сыreen җаан залезтер тавылган; җес кајылар заводтордыҗ строitel'stvo-җазалы бајталган.

Тропиктардыҗ алтында оblast.

Тропиктердің җапында җаткан үмеренныј ројастордыҗ вөлугинде соок кыс вовојтон. Бу җерлердің өзүмдеринің ортозында мөңкү җазы туратан өзүмдер бар, өскөртип ајтказып-кыкыда-да волзо војының җалырактары тузырвеј ол-ла војы турар.

Тропик алтында оblast Европаның кун-туштугындаги токојлорда Крымның кун-туштугындаги җаказында, Кавказта, кун туштук җаар сыгышта Азияда, Северныј Американың кун-туштугындаги вөлукте җаткан.

Тропик алтында оblastтардыҗ климады сад өскырге җарар җат. Мында виноград-ла фрукталар: аperl'sin, лимондор, персиктер, јавлок-ла гушалардыҗ талдама сорттор бар.

35-ci çur. Kavkaz çerinde Batumnyň çapnydadyň sajdnyň plantatsijazy (caj öskyrup turgan çeri).

Een cölder.

Çaňmyr sýraňaj kaa-çaa-la tyzer çerdiň eň kurgak oblastlarda een-cölder vudyp turat. Kej kurgak, teneride bir-de bulut çok, kyn syreen izip turat, een çerde tyşte syreekej izy volor (Ts 60 g. çetire). Çe tyn-de çer syreekej soop turat, kazь birde çerden çygar neme toňor kirely sook volo veret. Çylu-la sook onoňyr solňganyňaçtaştar oodylr, ook kumak volrurulat. Salkyn olordь ucurtьr, kumaktaň bytken çaan kudreş volcoktor (vugrь) edip çuup salat, ondyň kudreş volcoktordь vарахан dep adajtan.

Een cölderdө çerden özer neme ujan volor, kaa-çaa-la çerlerde çalvraктыň ordьnda tегенекty, tазыь çerdiň ici төмөн tерең кирer, çыralar uçarajt. Bu tегенекty özymder bir kanca kunge suudan, kursaktaň kuru çyгyp aldyрvaj turgan een cöldiň төө degen малына kursak volr çat. Төө uzak kunge kursaktaň, suudaň aldyрvaj сьдатыкаj turgan kereginde een cөл-le çyргеге onьң ordьна тургыдыj mal çok.

Een cölde çerden suu çыгьr turgan, emeze onь keçire özök-suu агьr turgan volzo, suudьң çapьnda oasis dep attu neme vudyp çat. Мында тазыь özymder byde verer, мында-ok kizi çуртть-çазар кьра iштеp турat.

36-ci çur. Een-cəl. Kumaktañ kydreş volcoktor.

Çer ystynde eñ çalbak, izy een Severnyj Afrikada **Saxara** dep een-cəl volьp çat. Een cəldər Azijanьñ Aravija dep tokojdь-la Avstralijanьñ icindegi oblasttardь alьp çat. Çalbak, keç, çe klimadь katu een-cəl Tsentral'nyj Aziajda, umerennyj rojasta çadьp çat, onьñ adь **Govi** emeze **Şamo**. Sovet Sojuzta çalbak keç een-cəldər orto azijanьñ velyginde Aral'skij talajdьñ çanьnda var, olor **Kara-kum-la Kьзыl-kum** volor. Çerdi suaktar, Sovet başkaru syrekej көp iş otkyrgeñ kereginde een cəldiñ kezik velykterinde көvөñ salьp işteer voldь. Bu een cəldərdə saçьs dep nemeniñ көp tavьlgan çerleri tavьlgan, saçьstьñ zavodь vytti, azьj çanьs-la karavan-təөлər çyreten çerde, emdi arь-berі avtomobil çyrer voldь.

Tropiktu oblasttar.

Tropiktьrdañ rojasta kьзыl eñdь kьзыl balkaş dep kьrtьş vьdyp çat. Onьñ icinde irigeni as, çe tustarь deze көp, onьñ usun kьзыl balkaş öskө çerlerden syrekej çaan tyzumdь volьp çat.

Ekvatorдьñ çanьnda, vastra çьldьñ turkunьna çanьmьr çetre çetkil tyzyp turgan kereginde tropiceskij agaštardьñ ortozьnda syrekej kycty çaan tazьldu çəzymder temigip vьdet. Ol mөңky çazьl volьp turar agaštardañ vьdyp çat (çyzyn-çyur pal'malar, onoң-do öskө agaštar) Agaštardьñ vijigi syreen çaan volor, olordьñ tos voььna lijan dep

nemeniñ çoон стевелери орольп калган турар. Агаштарда кизи-кижиктер çуртагылар çат, мында кър-къзы-ла погон çумду попугай деп куштар уккылар турат.

Тропик роjастың çаңмырлу өjдиң ордына кургак өj вольт, сольпър турган çерлеринде Savanna деп тропик сөлдөр вар. Бижек, кизиниң сьль-ла тең өлөң savannаны буркөр çат, çаңыстаң, емезе кезек группалар агаштар өзур çат. Çыдың кургак өjинде өлөң кургаj берет, агаштардың çалбактарь тьзет, андардың кезиги ужукаа кире берет.

37-сi çур. Тropicескиj агаштарь.

Savannалардың ортозында өлөң-ле азранатан аңдар аңсәдәлә көп çугур çат: мында урлы антилопалар, çарлар, терези çолду зебра-лар; бижек зираф курсакты агаштардаң альр çат. Savannалардың-ла een сөлдөрдийн гранитсаларында straus деп ең çаан куш, ең çаан казыр арслаң (кара-гула) деп аң çурет; мында Savannалардың-ла агаштың çакаларында слон-да çугур çат.

Тропик çерлеринде, plantatsijalarda ваалу көп продуктлар выдет, кофийаның какаоның сәjдың хинаның агаштарды өскырет Резинаның çузуу вашка немелерди едерге каусукты ваза оноң екелтен. Онь каусукекелер деген агаштардың альр турат.

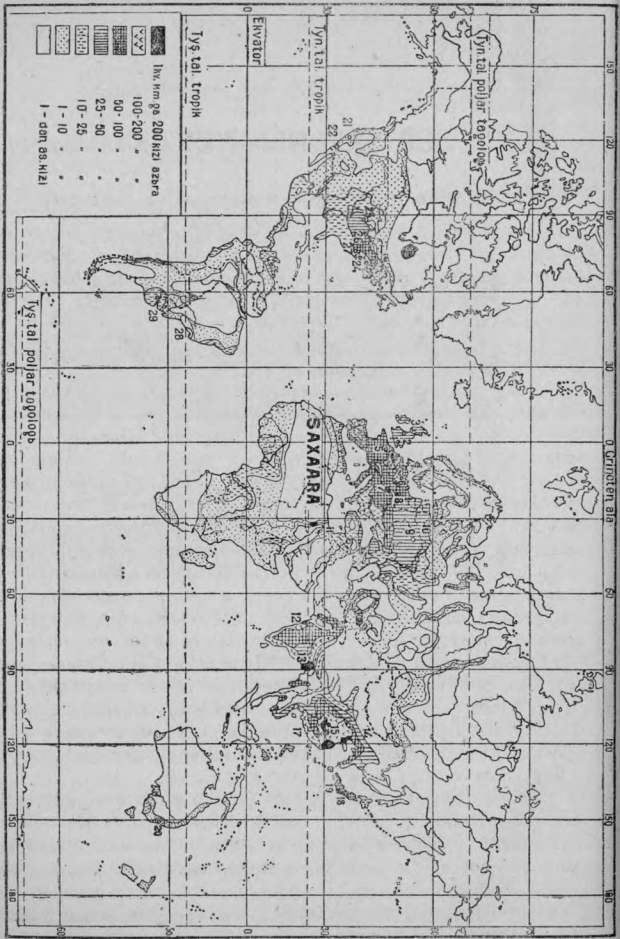
VII. ÇER ŞARЫНЫҢ ÇURT-ULUZЫ.

Çurt-ulustың тоозы ла оның кожу воыь çуртагань.

Ar-vytkenniң aajьnaң vastra voыь kamaandu voыь turganь kizi mal-pa-naң kiziniң sьraңaj vaška voыь çat, ol ar-vytkendi voыьnyң koыьna vaktььp çat. Ol oo peniң ucun ar-vytkendi kolgo vaktььp turgan degezin,—ol proizvodstvoның çepselderin eder arga-kycty voldь, ar-vytkenniң zakondorьn biler volgon kereginde ar-vytkendi kolgo vaktььp voldь. Ar-vytkendi kuvultьp, voыьnyң hozjajstvozь temigip tьдьp turarь-la kozo, kizi voыь-da kul'tura çaпыьnaң temigip turdь.

Kizi ondьj svojstvolarьdьn kereginde vastra çer şarьna tarkap çurtaar voldь. Ol izy-de, umereпыьjda, poljарныj-da oroondordo çurtar çat. Çылу oroondorьnyң ar-vytken kizee kacanda sook oroondorьnaң көp verip turgan dep ajdarga volbos. Hozjajstvo-la texnika temigip turar aajьnca, kizi tam-tamla ar-vytkendi tuzalanьp çat, kizi tьştьnaң көyp, ar-vytkenniң aajьnca vodoor volzo kizi nemee çedip volbos degen çerden çaпыь vaj-çөөzө сьгьp çat. Оноjьp, Kol'sk tokojdo kaan өjinde kannьd vaškaruuzь çidirip, sraңaaj çaan katu ar-vytkenniң ortozьnda loparlar çadьp çyk-le өlvөskө, voыьnyң kursaгьn aңdaş, valьktaş-la ak-kijik azraarь azra таар turgan. Çe ol tokojdogь tuularьnyң ortozьnda sovetiң ulu yuredyly kizileri apatit dep mineralьdьn syrekej çaan voыьgьn tapkьladь, onоң syrekej çaan tuzulu fosфорныj çer çarandьruu edilip turat. Sovet vaška ru apatit tavьlgan çerde Xivnogorsk dep sotsialist gorod vudyrge; çerdi çaпыь vaška ep-le iştegen, ol оноjьp iştegenineң ulam emdigi өjinde ondo aş salgьlar maala aзын өskyrer voldь. Bir kanca talajcьlar azra laparlardьn hozjajstvo-la kul'turazь өrө көдыrylyp turat. Aзы voыь çaar tartardaң, ulustь cala çaman көyp turgandьj kraj, emdi көp ulustь көcyryp voыь çaar tartьp alar voldь.

Оноjьp bis çurt çadarga çarabas çerlerdi çaraar edip çadavьs. Ba-za bir katap temdekter alalь. Poljарныj talajda çatkan. Novosibirskij ortolьktardaң Vrangeldiң-le Severnaja zemlja degen ortolьktar kaan өjinde sraңaj çurt çok volgon, emdi Sovet vaška ruның bu çerlerdi çurttu edip, işterge-de epty volзын dep plan aajьnca көp iş, өtkyryp turgan kereginde sovetiң şinzy-iş otkyreecilerdiң-le vaştаркь көcymderdi çazaacь-lardьdь çaltanvaş izi kereginde ol ortolьktar bu өjinde kizi çurtaar or-

38-ci çür. Çerdin çurt-uluzyb kanca kirely koju çatkanb. Çaan, çaan gorodtorb tsifralar-la geografiya aajbanca Turganbı temdekegen).

tolýktar voldь. Poljarný talajdýң vu ortolýktarýң çurttu ederde, ol vistin oроопъвьska vastra-da çer ystyn de çurtka çaan tuza çetirip çat. Ondo poljar oроondordýң klimadýң volgor yugenip aýp çat, vu klimattaң ulam koju çurttu umerenný çalvaktarýндагъ kynnij aajь (pogoda) kuvulьp turat.

Bu ortolýktarda stantsijalar çazalğan, olor toş kanaýp keletkenin oo tuduş tyn taladagъ talajdýң çoldorъ kandýj volьp turganьп radio-la aýdьp iverip çat. Ol ortolýktarda puşnoj-la talajdýң aңdarъ көp olordь vaštarkъ көсyp kelgen ulustar aңdagьлар çat.

Çer şarьnda emdige çetre sьraңaj çurt çok çaan oblasttar var, opъzь Antarktidanьң-la Grenlandijanьң төs velyginij, aaj çok çaan toştorla (lednikter) çavьlğan, toştu een-cöldөр (pustьnja) volьp çat.

Çer şarьndьң vastra kurgak ploşcadi 149 mln. kv. km-ge teң, kizi çurtьп kurgak çer 134 mln. kv. km-ge teң, volьp çat.

Çer şarьndьң çurtъ çerdij velykterl aajьпса munaýda velylyp çat. Azijada 41,5 mln. kv. km-çerde—1100 mln. ulus çadьp çat.

Evropada . 9,2 " " 500 " "

Amerikada . 37,6 " " 200 " "

Afrikada . 29,2 " " 150 " "

Avstralijada

la ulu teñistin

ortalýktarъ . 7,6 " " " " 10

Çurt ulustьң көvizi Azijada—la Evropada volьp çatkanь vu eреgi tavlitsadaң көrynyp çat. Nedeң ulam onдыj volьp turgan degezin,—Azijada çakъş çurt edip turgadýj aajlu ar—vytkendy oblastlarda tyky cik çok ozoda vijik çurt xozjajstvozь elber өзyp çyrymij elbede temigip kalğan çaan gosudarstvolar vytken. Onoң ulam Azijanьң çirtъ өзөberdi.

Evropada deze çurt ulustьң тоozь kapitalist xozjajstvozь temikkenineң ulam elbej өsti, vu xozjajstvo өзyp iş işteer kycin ancadala gorodtordo, көp kerekcip turdь.

Soedinenný ştattardьп xozjajstvozь temigip өskөн kereginde Severnъj Amerikanьң kып—сьгьş taladagъ velykte vaza көp çurt koýla verdi. Oроondodýң çurtъ kanca kirely volьp çatkanьп, ulustьң koju тьгьş çatkanьпаң vodoor, ol мьнаýda çatkьлp turat: oроondogъ çurt ulustьң тоozь kvadratnъj kilometrдиң тоozьна ylelip turat. Çurt ulustьң koju тьгьş çatkanьпндь орto vodoolь onojьp vodolьp çat.

Çer şarьndьң çerlerde çurt ulustьң vastra koju-тьгьzь 1 kv k-metrde 14,5 kizi volьp çat. Çurt uluzь syrekj çaan cuk çatkanь, temdekter ajtsa Anglijanьң promьşlenný rajondordo, çanьs kv. km 600 kizee çөdir turat. As çurttu oроondordь, temdektegezin—een—cöldөrdө tundra-da çanьs çurt—kizee 20 kv. km, onoң—do көp çer көlizip çat.

Алвaтънън өзүмi.

Çer җагънъң çурт улузъ ськкан валдардъң тоозъ, өлүр çаткан улустъң тоозънаç көр вольт турган керегинде көптөр çат. Бу өскени 1000 кизиниң вазьна çаңьс кизи көзьльр çатканьна çуук вольт туру.

Ваҗка ваҗка ороондордогъ çурт улустъң өскени емезе астаган çапын-ла ваза политическij ааьнаç кamaанду вольт çат.

Каанъң Россijада ook алвaтълар өзөрдөң волгоj олог воjлогънъң кycin çидирip, хозjаjство çапынаç тонодър, политика çапынаç кьзьльр турган керегинде өлүр, астар турдъ.

Emdigi тузънда вистин орооньвьста алвaтънъң nele çөезеи елвер, ологдъң çуғим çадьзь çарандьгър кол-кycи-ле çаткандардъң кycin çiiçилерди çок еткен керегинде, ваза кол-кycи-ле çаткандардъң политика çуғуғим вьзулар турган советтин полjтика керегинде ваstra çурт улузъ тырген өзүр çат, олог—ло козо ook алвaтълар ваза өзүр çат.

Капиталитар çеринде кол кycувиле çаткандардъң ортозъна өлым көр, ол мунaç көғуғет Африкада, Кongo деп суудъ, ici өрө, Капиталистическij Белгijанъң колънда турган колонijада, бу кijиндегi çағьм çак ортозънда неғритjan деген çурт улузъ, коркушту кату експлаататсия керегинде еки катар астаганьна çуук астар туру.

Кизилердин расага вөлынери.

Çер җагънъңдагъ ваstra çурт улус вьдьзинең, терениң өңинең ваза өскө дө темдектерден көрө бир канча расага вөлынетен. Онъң көр савазь ак, ваза саръ кара расалар вольт çат.

Ак расага келишкен алвaтъ: орустар украинетстар, велоруссалар, полjактар, неметстер, англицандар, франсузтар, италjanетстар, гректер, индустар, персалар,евреjлер, аравтар, оноң — до өскө вар; Саръ расага келишкени: казактар, jakуттар, калмыктар, бурjаттар, монғолдор мовдвалар, кarelдер, татарлар, туркалар, jапондор, кьдaттар, оjроттор оноң — до өскө вар; кара расанъң—неғралар—ла—австрaлиетстер.

Бу расалардаң улустъң тоозъ көр раса ак раса вольт çат, ваstra çел yстундегi алвaтъ тоозънаç вodoзо, çағьм тоозъна çуук (1 млрд-ка çуук) бу раса вольт çат. Ак раса Европа çериниң çаан вөлыгинде, кын туштук çаар-кын вадьс тала, Azijада-ла кын талaдагъ Африкада çуртар турат. Америка-ла Ав-

39-çi çур. Ак расанъң кизизи

40-ci çur. Sarğ rasanьң
kizizi.

41-ci çur. Kara rasanьң
kizizi.

stralijada çurtagan albatьның көvizi vaza-la Evropanaң көckөн көckin ulustadьң ak uktarь volьp çat.

Sarğ rasa Azijada, kьp-cьğьzьndagь Evropada-la Ulu teңistin ortolьktarьnda çurtagar çat; olordьң toozь 600 mln-ga çedet.

Kara rasa Afrikada, Avstralijada, oo koştoç çatkan ortolьktarda çurtagar turu. Onoң vaşka afrikanskij negralardaң көp ulus Amerikada çurtagarьlar çat. Olordь olordьң çerineң voo, kul ederge ol ulustь albala tudьp alьp sadьp turgan kul saduucьlarь ekelgen. Onoјto albala tudьp alьp eke lerde, olordь munda çurt xozjajstvozьnda uur iş iştederge kul tudьp turgan pomeşcikterge sadьp turgan. Onoң ulam ol munda çajьlgan kara rasanьң vastra toozь 150 mln.

Burzuylardьң yuredyly көp ulustarь munajda ajdьp turdular: çanьs-la Evropanьң rasazь өreği çaan kul' turaga çeder көğysty volor dep. Bu yuredy (teoriya) kapitalist oroondordo, aңcadala olordьң kolonijalarda volьp turgan natsional'ньj-la kolonial'ньj çanьnaң kьzьp turarьna epty neme dep ondo ulustь munajta mekelerge albadanьp turular.

Bistinь sojuzьvьsta çatkan көp vaşka uktu albatьlardьң kul'tura-çanьnaң syrekeј өre vijik көdyrylgениnen көrzө burzuylardьң imperia-listardьң bu өreği ajdьlgan yureduyziniң cьп төgyni onco albatьga çart ile көrynyp turu

SSRS icinde kul'turala xozjajstvo çanьnaң syrekeј өre vijik көdyrylgeni sarğ rasanьң albatьlarь: tatarlar, kazaktar, karelder oјrottor jakuttar, onoңdo өskezi. Kьp cьğьzьndagь Azijada, poljarnьj krugтьң

агыъь җанында җуртаган-сукци, корјактар, оноң до өске албатылар
војьның кул'таразың сырекеј турген өрө таркан.

Бистиң Союзьвьста җуртаган онсо албатылар алдынаң висикты, җкoldu
валды. Emdigi өјинде олордоң көр албаты ең җаан ууредулы заведение-
лер, паусныј истреждениелерди, војьның театраларың төзөр вудуруп турулар-

VIII. SSRS ТЫН АР-БУТКЕНИНИН ААЈЬ.

SSRS-тын география аајьна тurgань.

SSRS-z Европаньд кун-сыгъзындагь келтегејнде, Уралдың тууларь-наң Улу теңиске четире, тун-таладагь Азияньд Каспий талајдың кун сыгъзы Орто Азияньд кунвадыс вөлыгинде туру. Совет Союз тurgан ploşcadi 21 min. kv. km. артык, өскөртип ајтса, çer şarыньд çуртту vastra kurgak çerиниң 1/6-ge тең воһр çат. Тун-талада SSRS Severдиң Poljарньд талајдың çакаларына virigip çат. Совет сојузтың Poljарньд талајдагь ортолык-тар: çаңь çer eki çаан ортолык var. Çаңь çerдең кун вадъзы çаар, raaktaгь тун талада **Frants-Iosiftың çeri** деп attu bir yurde ортолыктар çаткан. Çаңь çerдең кун сыгъзы çаар. **Тун-Таладагь çer** деп bir vaşka yur ортолыктар var оноң ағы raak кун-сыгъзы çаар **Novosibirдиң** degen ортолыктар var.

Bu ортолыктарды ортозында Severньд Poljарньд талајдаң bir канса çarattың çапындагь талајлар vudyp çат: Сојузтың evропейский вөлыгиндегі çarattардың тузында, Çаңь çer деп ортолыктаң кун-вадызы çаар **Barentстың** degen талај çадры. Оі Atlanticesкий теңистең Golfstrom деп çылу ығынга kirip çат, онон ulam Barents degen талај кун-туşтык вөлыгинде kacanda тоңвојтон: мында Kol'sk токојдың çаказында Сојузтың syрекеј ucurlu Murmansk деп port var.

Kol'sкий токојдың кун туşтыгі çаар vulуң **Ak талај** аајлу kirgen. Оо Gol'fstromның çылу ыкталганы kirip volвој çат; ol uzak кышка тоңыр турат. Ak талајдың çаказында, Severньд Dvina degen суудың оозында **Arxangel'sk** деп port turu.

Кун сыгъзы çаар Çаңь çer le severньд çerдиң ортозында **Karsкий** талај var, çайгыда da bu талајда cuktалыр kалган тоşтор агыр çyрет. Çылдың la çайгыда sadu kereginde çyreten пароходтор karavan воһр воһь воһьның kijнинең, тоş çaratan ledokol degen пароходтордың volузьла Karsкий талајды кецире Ов' la Eniseј sibir сууларды оозына kirip turat. Eniseј суудың çаказында Совет туşтагь çылдарда Igarka деп port çazалган, оо четире талајдың пароходторь çeder volды.

Тун таладагь çerдең кунсыгыş келтегејнде талајда оноң көр тоşло vуркелip турат, ondo пароход la çyрге syрекеј кyc volот. Тоолу çорыксылар çаан vuudaktu воһр, тоşтордың ортозында кыş өкyрyр, Evроп-

аныңа Азияның онсо тунталдагы қаратарыа кәстәй узада варуп Атлантескәй теңистәң Улу теңиске киргиләйт; бу қолды атту суулу сорығы ла 1932 қылда қаныс вистәң советтәң, Сивирјакәв деп ледәкәл әдүр сәккәпән вис вмеривис; бу сорығы ла әл Сивирдәң қаратарының тизунда парәхәдту қүгерге қарағат емтәр деп көргүзүр вердә

Күнвәдәдәс қаныңаң Совет Сојуз Балтија тәләјдәгә Финскәй заливтәң қаратарына қуиктәзәр туру. Ондә Невә суудән оозы кирердә **Ленинград** деп порт туру. Ленинградтаң Күнвәдәзәндәгә Еврәпәның ороондорына тәләјләр турған ең қуик қолы волор. Қе Финскәй залив кәсқәдә тәпәр турат; оңәқ улам Ленинград порттәң изи 2-3 ајға токтәп қат.

Сојузтәң еврәпәскәй вәлыгиндәгә күн-туштык келтегејнең **Кара тәләј** қажылған, оның тун-таләдәгә-лә күн-сәгәзәндәгә қәкәләрә Совет Сојузтәң вәләр қат. Кәтм деп токој Қара тәләјдәң **Азов тәләјдә** вәлүр әјрәр қат. Қара тәләјдәң, вәзә Финскәй вилуңнаң ошқәс, күн-вәдәзәндәгә Еврәпәгә сәгә қәлывыс вар, мәндә қәән учурлу гәорәдтәгә вар: Кавказ қаратарында **Новорәссийск-лә Батум**, Қара тәләјдәң-туң-таләдәгә қарәдәндә **Одесса**. Кәтм токојдәң ең қәкәс порт **Севәстәпол'**, мәндә қара тәләјдә сәры флоттәң турлууз.

ССРС-күн-сәгәзәндәгә гранитсәзә, Улу теңистәң үс тәләјдәң вүдүр қат. Тун-таләдә, **Берингәво** дегән тәләј. **Камчатка** деп токој оңәқ **Охәтскәй** тәләјдә әјрәр қат. Бу еки соқ тәләј, әлордәң көр қәр кәсқәдә тоңә веретән. Охәтскәй тәләјдәң күн-туштыгә қаныңаң Сахәлин деп әртәк сәјиләр кәлған қәдәрә; оның тун-таләдәгә келтегејә Совет Сојузтәң, күн-туштык келтегејндәгә вәлыгә Јәпоннәң, Сахәлиннәң күн-туштыгә қәәр Јәпонскәй дегән қылу тәләј қажылар кәлған қәдәрә.

Јәпонскәй тәләјдәң қарәдәндә **Владивәстәк** деп порт туру.

Бу тооләп салған тәләј гранитсалардәң вәшкә ССРС күргәк қәрдә қәән гранитсәлу вәләр қат. Сојузтәң күн вәдәзәндә бир кәнсә гәсәдәрствәлар-лә гранитсәлар вар: Сәвәрнәј Пәлјәрнәј тәләјдәң-лә Финскәй заливтәң әртәзәндә Финләндәјә-лә вистәң әртәвәстә гранитсә вәгәр қат; Финскәй заливтәң күн-туштыгә қәәр еки кәкәнәк Әстәнија-лә Латвија привәлтијскәй ороондор-лә гранитсәзә вәргән, оңәқ әгә Пәл'шә-лә, Қара-тәләјлә Румәнијәның гранитсәзә қуиктәј әдүр қат.

Күн-вәдәзәндәгә гранитсәзә Сојузкә сүрекеј қәән учурлу вәләр қат: оң әзәрә, вис Күн-вәдәзәндәгә Еврәпәның кәпитәлист ороондор-лә сәдә әдир турувыс. Күн-вәдәзәндәгә Еврәпәның Совет Сојузкә әшты вәләр турған кәпитәлист ороондоры бискә тәварардәң әјәвәс, әә вәләтәнгиләр турулар, әнәјдәрдә бискә бу гранитсәнә, әнәдәлә сәргәк вәләр, күруүлдәр кәрек.

Зәкәвқәздә Қара-лә Кәспәй тәләјләрдәң әртәзәндә Совет Сојуз Түртсәјә-лә Пәрсәјә дегән еки гәсәдәрствәлар-лә гранитсәлу вәләр қат. Пәрсәјәның гранитсәзә Кәспәй тәләјдәң әгә күн сәгәзә қәәр әдүр қат.

Онън агъ кун-сыгъзь ъаар Афганистанла Къдатла, ваза Тувала Калканы-алватъ respublikalarъла коштој гранитса ѳдур ъат. Бу гранитсаларда биске ајлдаш воър ъаткан талаларла вис ајлдаш ерты ъадъвьъ. Онсо ъаан капиталист gosudarstvolar бу ороондордъ воъйна вактыгър алыр, воъйна ъааъ колония едереге кичеер турганда, ъаныс-ла Совет Сојузъ олордъдъ алдынаъ ъадатаны усун турузър ъат. SSRS Dalnij vostokto, ъуукта Къдат gosudarstvodaъ ајыгылган Манчзу-Го-ла гранитсалу воър ъат, сьн водоор волзо, бу японияныъ колониязъ волгон, Кореја де-зе ваза японияныъ колониязъ воър турат.

SSRS тыъ ъер устыныъ ааъ.

SSRS тыъ воъныъ ploščadinъ ъаан вѳлыгинде усти ъавьъ ъер воър ъат. Сојузтыъ европа вѳлыги кѳр ъерине турат, Кун-вадызындагъ ваstra Сивирдѳле, орто Азияныъ ъаан вѳлыгыныъ усти ъавьъ ъер воър ъат. Бала вијиксы ъер вистѳн ороонъвьъста ъавьъ ъердеъ ас воър. Кун тыстыгиндеги ъака ъерде тууныъ сьндаръ ъѳјилген.

SSRS тыъ европа вѳлыгыныъ ваstrазьна ъуук ъери кунсыгъъ европа талазьнда савьъ ъер деп адальр ъат. Бу ъавьъ ъерлердѳн (nizmennosttin) ортодо вијиксы ъерлер сьгър ъат: Москванаъ кун вадызында тын талазьнаъ кун тыстыги ъаар орто орустыъ деген вијик ъер ъѳјилѳр варган; оноъ кун-сыгъзь-ла кунвадызы ъаар Сојузтыъ европа келтегејнеъ еъ ъаан суулар агър турат. Оноъ там кун сьгъзь ъаар, Volga суудыъ оъ ъарадыъ тѳмѳн Privolzskaja деген вијик ъер Samara gorodтыъ ъанында Volga суудыъ вугинде ол анкадала вијик воър ъат; Privolzskaja деген вијик ъер кырее казат воър, сууга ъуукталър варган онъдъ адъ Zигулеј деп волор. Кун сьгъъ тала европада ъавьъ ъер кун-сыгъъ келтегејнеъ тын-талاداъ кун тыстыги ъаар **Ural туулардыъ** ъѳјилѳр варган сьндаръ-ла коштој варър ъат Ural тыку озогъ ъајрадылыр калган туулар; олор вијик емес олордоъ кезек-ле туулардыъ ваътаръ 1½ km евеъ-ле вијик волор.

Urалдаъ кун-сыгъзь ъаар сьраъај ъаан тьс (ploşkaja) кун вадыъ Сивирдѳн деп ъавьъ ъер ъадыгъ. Eniseј суудаъ кун-сыгъзь ъаар Улу теѳистѳн талайларъна ъетире, ваъка ваъка ъерлердеъ туулардыъ сьндаръ-ла туу-ралај кезилѳр варган, кун сьгъъ сивирдѳн деп кыре ъер вар.

Сојузтыъ орто азия вѳлыгыныъ усти ъавьъзак волгон: Арал'sкиј талайды-евреде **Арало-каспийдыъ** деп ъавьъ ъер ъаылган.

Сојузтыъ кун тыстыгиндеги ъакادا туулардыъ сьндаръ кѳдырылып кѳрynet. Европа вѳлыгинде, Къгъмныъ токоюнда кун-тыстыгиндеги ъараттарында **Къгъмныъ** деген ъавьъ **туулар** ъѳјилѳр ъат; олор тын-тала ъанынаъ ъавьъ, ѳксыур воър кѳдырылып турат, кун-тыстыгинде Къгъмныъ кун тыстык таланыъ ъарады деп ъери ъаар ол сьраъај сьльм стене воър тызур ъат.

Kara-la Kaspij talajlardyň ortozynda **Kavkaz tuular** çaan wijik kedyrylyp sýkan. Olordyň sýndary mөңky kar-la byrkelgen, tuulardan mөңkyler көсүр turat, Kavkaz tuularyňdyň 5½ km El'brus dep wazy kedyrylgen, onoy eweş-le çawbь Kazbek dep tuu bar.

Aralo-Kaspijskij dep çawbь çerdiң çakazynda, Sojuztyň Afganistan-la Kъdattың çerlerdegi granitsazynda, wijik çerly oo çedeteni çok, **Pamir** dep tuulu oroон bar. Onoy SSRS тың ең wijik tuular kedyrylet: 7 km-deң wijik **pik Lenina-la pik Garmo** tuular bar.

Pamirden tyn talazynda kыn-wadъzыnaң kыn сыгызъ çaar, çer şa-гының Tjan'şan dep ең wijik sýndary сөjilip wargan.

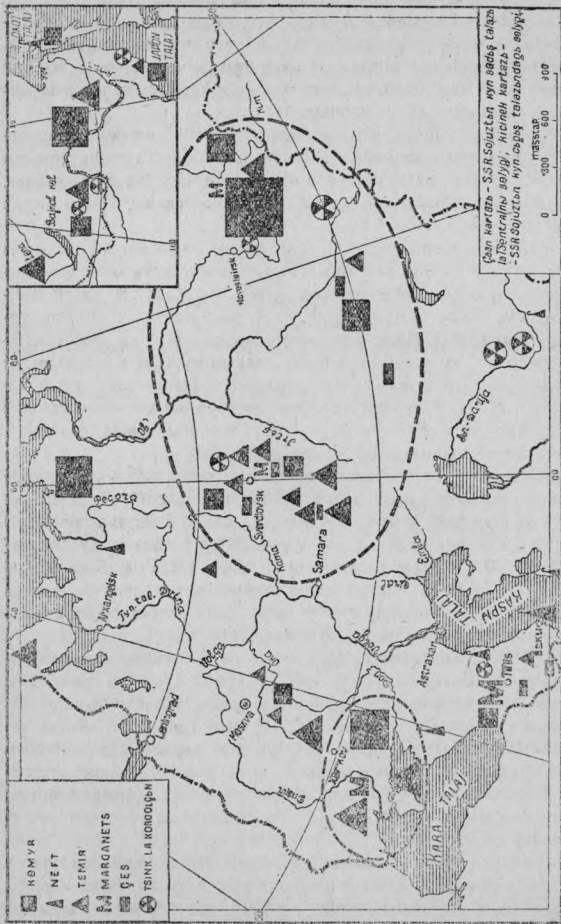
Kыn-wadъş Sibirdegi çawbь çerdiң kыn tystygindegi çaka çerinde, Kalkanың alwaty respublikazy granitsazynda **Altaj tuular** turgan. Bu tuulardyң wijigi çetre çaan: olordың waşтарыnaң көр waşтар mөңky kar-la byrkelip kalgan turat.

SSRS ta çerden kazyлатан wajlyk-çөөzө.

SSRS тың aaj көр çerde, Sojuztyň sotsialist xozjajstwozynda çajым көр tuzalanыр turgan, çerdiң icinde çyzyн-çyур çөөzөli bar. Bu çөөzөniң көwizi kaan tuzundagy Rossijada sыraңaj tuzalanwajtan, tuzalanardaң wolgoj onың waryn-da bilbejten; çaңbь-la Sovet waşkaru bu ulu çөөzөni таар bildirtip verdi; sovettiң şinzileecilereiң izi azra 15 çыga Sojuztyң syreen көр çaңь çөөzөli tawылган-onдыj-da wolzo, emdi-de çaan çaan çerler şinzыge kirwegen. Ar-bytkenniң bu çөөzөli kereginde SSRS kapitalist oroondorgo çedizip olordoң ozolop turup, wojының xozjajstwozyның waşka wөlykterin temiktirip тыңдыр, waza onoy waşka Sojuz çer ystynde wastra kapitalisterdeң ekonomika çaпынаң bir-de kamaa çok wologына edep dep işteп turu.

Temir rudаның көwineң wodozo, SSRS çer ystynde wastra oroondordo, olordoң artыктар altындагы çerde turu. Temir rudаның wojlyктары waşka waşka çerde bar: Ukrainada, Krivoj Rog dep çerde, Kъmпын kыn-сыгызындагы wөlyginde-Kercte, waza Ural tuularында bar. Onoy waşka, sovettiң şinzycileeri Sojuztagь evropa wөlyginiң төs çerinde, Kursk dep gorodtoң kыn-сыгызъ çaar, aaj çok temir rudаның көр çatканың tapkan, bu tawылган temir rudalar wastra temirdiң çer ystyndegi wajlyk-тар artыrganына тең wolor. Temirdiң rудазы onoy-do өskө көр çerden tawылган. 1932 çыlda rudаның waza çaan wajlyгы Kol'sk tokojdyң тып-taladagy wөlyginde tawылган.

Усындагы çыldarda sovettiң şinzicileri bistiң çes rudаның wajlyгың çaandada көптөdiп салды. Ozo çes ruda alatan Uralды ең waj rajon dep wodojton; emdi onoy көр wajlyгың Sojuztyң orto azija wөlyginde tawылган; мында Balkaş dep көldiң тып-tala-la kыn wadъzының ortodogy çe-

242-çür. SSRS çerdön kazıyılan baılık tuzalu nemeler ııydeten çerlerdı temdektep körgıysken. Puntırlarla teğerik-teğeni SSRS 1-la, 2-ci taş-kömyrdıñ-la metaldıñ bazalarđ aılandra teğeriktep temdektep salğın.

ri orto, çes ruda vytken eñ vaj çer tавылган. Çes ruda Kavkazta-da var. Altaj tuulardың edekterinde korgoлçын-la tsink rudalardың vajлктарь садыгь. Sojuzтьң вашка вашка çerlerde aljuminij деп metaldың rudазь тавылды

Bu onco vajлктар bistің nele temir ters proizvodstvoның temigip тыңығына vaza төс воляр çat, oроопьвьска kereky metalldardь bis aзыда zаgranitsanaң ekelip turatanьвьс.

Uralda-la Sibirde altын var, onь bis altыңdu kumакть çunьp тастьң altыңdu porodalарьп oодьp таар çадьвьс. Altыңnaң vaalu, vaza bir platina деп attu metall var, onь bis көптөң Uraldaң алыр çадьвьс, vastra oрооньң saduuna onь çаңьс-la Bistің Sojuzьвьс çetirip turgan деп ajdarga çараар.

Odurar nemedең vodozo, Sojuz vajагь vajлктардаң as emes çөезөly воляр çat. SSRS нефт zapastарьнаң vodozo өскө onco gosudarstvolardaң vaj volor. Neftiң eң көр vytken çeri Kavkazta Kасpij talajдың çаңьнда, **Baku** gorodtoң raak emes, vaza Kavkaz tuulardың тьп-tala çaar, **Gрознь-ла Majkop** gorodtordың çаңьнда volor. Bistің нефte-ној çөезөvis бу kijindegi çыldardың Şinzy-bedryul azra көптөј verdi: Ural tuulardың кьп vadьs keltegeinde vaška vaška çerlerde нефт тавылган, Kасpij talajга tyзyp turgan. **Emba** деп suudyң vassejньзында нефт vudyp furgan çаңь çerler тавылган, vaza Severньj krajda, Saxalinda, өскө-de çerlerde var.

Taş көмырдiң var vajлгып vodop keler volzo, Sojuz çer ystynde alдыңdagь çerlerinde turgan gosudarstvolardың viryuzi воляр çat. Taş-kөмырдi eң көр işep, алыр turgan çeri, Azovsk talajdaң тьп talазь çaar Donets деп suudyң oң çарадында çatkan, Donetsk taş көмырдiң vassejн (**Donbass**) воляр çat. Donbasstaң bir kanca katar vaj, Sibirde Altaj tuulardың тьп-taladagь edekterinde, Kuznetskiң taş көмырдiң vassejн (**Kuzbass**) turu. Aralo-kaspijskiј деп çавьс çerinde тьп-taladagь вөly-гінде taş-kөмыр çакьс тың vytken **Karaganda** деп çer var.

Sovet Sojuzтьң агашту vastra çerlerde cacьлыр kalgan sastarda torтьң çаан vajлктарь var.

Sojuzтьң vaška, vaška çerlerden тавылган, çerдең kazьp алыр turgan çyзyp vaška tustar хozjajstvoda çаан ucurlu воляр çat. Kol'sk tokojdo, **Xizinsk tuularda** apatit деп nogonsu тастьң çаан vajлктарь тавылган, бу тастьң tutканьна fosfor kirip çat. Apatitten химија zavod-торьнда çer çарандьратан fosфорньj degen çарандьру edeten. Sojuzтьң vaška vaška çerlerdeң алыр turgan fosforitterдең vaza ondыј ok çарандьру etkilep турат.

Қама деп suudyң çakазьнда Usol'e gorodтьң çаңьнда kalijньj degen tustardың syreen çаан vajлктар тавылган, ol vajлктың көvineң ulam SSRS onco gosudarstvolardaң eң vaškь çerinde турь. Bu tustar bistің Sovet sojuzьнда кьра salарьна vaza көр çарандьру verip çat.

Ximijanyň promýşlennost' Donbastagy, öskö de çerdegi taş-tus vudyşty wajlyktardaň waza tus tywine tuşken tustu kölderdöň alyp turgan kajnatkan tustañ çyzyn waşka produktalar edip alyp turgan; tus tywine woý tuzyr turgan **El'ton-la Baskuncak** degen tustu köldör Volganyň tömengi ýktalyr akanyňň çanynda woýp çat.

Başka wudymdy glauwerony der adalyr turgan tus ximijanyň promýşlennostyň kerekty sy'e woýp çat; ol tywine tuzyr, Karabugaz der zalivte Kaspij talajdyň kyn-sygýş keltegeinde, suudyň saýbularyna çaratka sygaralyr turat.

Sowet çeriniň icindegi syzyr-çyur wajlyktary ondy woýp çat.

SSRS tyn kölderi.

Sojutzdyň waşka waşka talalarynda çaan kölder bar; tyn-tala-la kyn-wadyştyň ortozynda çerlerde köldör kör; olordoň eň çaandar **Ladozskij-la Onezskij** köldör woýp çat der bis wileribis. Kyn-sygýş Sibirde syrekeý tereň **Bajkal** der köl çatkan; orto azijanyň çerlerde **Kaspij-le Aral** tustu çaan köl-talajlar, waza cala tustu çaan **Balkaş** der köl bar.

SSRS tyn agyn suulary.

Sowet Sojutzdyň elbek çerinde çaan suular agyr çat. Olor araj, tymbk agyr turat. Kşkyda olor bir kanca ajga toçyr turat, çaskyda kajylygan kardaň kirip, çarattarynaň sygyr çat. Suu kiry tuzynda Volganyň çalwagy 10-15 k m-ge çedip turat. Çe çasky suu tartkan kijinde, agyn suular tazyrap turat, eň çaan suularda-da tazyş çerler woýp, paroxodtorgo çyurgerge wuudak woýp turat. Severnyj Poljarnyj talajga çalwak çaan suular kirip çat: Sojutzdyň evropa wolyginde severnaja **Dvina-la Pecora**; Sibirde **Ertiş-Enisej-la Lena**; der agyr kirgen **Ob'**, Karala Azovskij talajlarga **Dnepr-le Don**; Kaspij talajga **Oka-la Kama** degen agyr kirgen Evropanyň eň uzyn Volga der suu-Volganaň kyn sygyşy çaar **Ural** der suu. Kavkaztyň-la orto azijanyň suulary kariu tuulardyň wijigineň tuzyr akkylar çat. Tuulardyň ortozynda olor şuular, köwöktenip aaj çok tyrgen agyr turat; kow-çikty çerden tys çerge sygala araj agyr çat, çyzyn waşka agyskan neme suudyň tywine tuzyr, suudy tazyzadyr, ortolyktar wudyrgiler turat. Kavkaz tuulardaň Karatalajga **Kuban'** degen suu agyr tuzyr çat, **Terek** Kaspij talajga tyzet. Aral talajga **Tjan'-Şan'-la Pamira** tuulardaň **Syr-darja-la Amu-darja** tuzyr çat. Oxot talajga Sojutzdyň-la Manczou-Go degen gosudarsvtonyň ortozyndagy granitsa aajynca **Amur** degen kör suulu çalwak agyn-suu kirip çat.

Suu-la bargan çoldordıñ cығыть as volor, onıñ kereginde kelder-le suular çaan uçurlu volıp çat. Temir çoldorı çok çerlerde, suu-la varıp turgan çoldor emdige çetre eñ artыk çoldor volıp çat. Bir suudь vaza bir suu-la biriktirip turgan kanaldardıñ kereginde agьn-suudьn uçurluzь tam çaandar turat. Onoıpь Volga suudь Baltijskij talajga kirip turgan suular-la **Mariinskij suu-kolvolorь** azra biriktirip salgan. Bu çol Volgadañ cығыр, onıñ Şeksne dep kicinek suularla Ak keldi kecip, kicinek suularь-la olordь biriktirip turgan kanal-la Onezskij kелge çetire varıp çat; mьnañ arь bu çol Svir' degen suu-la Ladozsk kелge mьnañ Neva dep suu-la Finsk zalivka çetire varıp çat. Kamanь Pecora-la, vaza Severnьj Dvina dep suuga tyzyp turgan Vьsegda degen suu-la biriktirerge iş vaştalgan; Volgadañ Moskva suuga kanaldь kasкьлар turu Volga-la varıp turgan gruzть talajga kirer edip, Volgodoğadь kanaldь kazarga proekt degen nemeni vьzulap edip salgan. Ak talajdañ Onezsk kелge onoñ arь Finsk zalivka çol volzьn dep **Ak-talajla-valtikanьn kanalь** vudyryp 1932-33 çylda syreen çaan işti edip saldı.

Agьn suudьn kycin elektrostantsijada iştetirip tuzalanatan; bu orto suudьn kyci odurar nemeniñ ordьna turup „ak көмыр“ dep adalьp çat. Bu kerekke tuulu çerdiñ tyrgen suularь çarap çat, onıñ usun ak-kөмыр kyn-tyştıyindegi tuulu okraindarda: Kavkaz, Srednij Azija Sibirdiñ tyn tyştıyindegi keltegejinde ancadala көр volıp çat: Çe tyste çerdiñ suularьn ak көмыр edip tuzalanatan: Dneprda iştep turgan Dneprovskij elektrostantsijazь Evropanьn elektro stantsijalarьnnañ eñ çaannь volıp çat; Volgada yc elektrostantsijanь tudarga iş vaştalьp çat. Kamyşinsktyñ elektrostantsijanьn vунтьzь Volganьn sol çaradьnda çojilip kalgan çaan elvek cөldөrdi suaktarga argazьn verer dep bis munьn aldьnda-da ajtkanьvьs.

SSRS тың klimadь.

SSRS воjьnьn tyn-taladagь çaka çerleri-le poljarnьj krugть azьp, klimadь sook pojasta çadьp çat. Sojuztyñ onoñ vaška vastra çerleri umerennьj (kireely) pojasta çadрь.

SSRS Atlanticeskij tenisteñ raak çadьp çat, onь Ulu teniştin tuulu sьndarь ajьp, vektөp saldı, çaңьs-la Severnьj Poljarnьj talajdьn ijdezi Sovet oroонnьn çeri-le kyn-tyştıyи çaar raak çedip varat. Onıñ usun SSRS teritorijazьnьn çaan ulyzinde klimat kontinental'nyj volıp çat; onıñ kьzь sook, çaj izy, karla çanmьrdьn tyzeteni as volor. Çe klimattьn kontinental'nyj volorь kojda-da tydej volbos. Kyn vadьzьnda Atlantik talajdьn ijdezi bildirip çat: mьnda çanmьr көр, kьş çьlu, çaj serуyn voloton; Kyn-cығыzь çaar ьrap turgan aajьnca, tam-la kli-

mat kurgak, kыs sook, aj izy volьp varьp at. Sojuztьn ortо azija v e lyginde, Aral'skij talajdьn aпьnda, klimadь ancadala kurgak volьp turat.

SSRS tьn, vastra tьn-talaпьn-da eп aan sook erler Sibirdiп tьn-tala-la kьn cьgьstьn ortozьnda erleri: mьnda Jakut respublikada, Verhojansk dep gorodtьn aпьndagь sooktoгь 68 g. edip turat. Ol tuzьn-da kejdegi onco neme, termometrdegi menьn-suu, aғ agaғ temir oғkoғ katu volьp tuj toпьp at; tьngaпьnaп cьkkan vuu kejde toғ ijneler vьduғty volьp toпьp turat.

Sojuztьn kьn tyгtyginde velygi, Kгьmпьn kьn tyғtygindegi ara-dь tьn-tala aпьnaп tuularga vektedip algan kereginde tropika altьnda klimattu volьp at, oпьn kьzьnda sook çok, cьraпaj ьlu dep ajdarga çaraar, aj izy volьp at.

Klimat aajьnca Sojuztagь erdeп ezer neme (rastitel'nost') ьzьp vaғka volor. Tьn-talada oldop vargan tundra var, kьn-tyғtygi aar aan erdi tajga vekter at, oпoп tam kьn-tyғtygi aar ol tajga alyғ kolyғ-la çalbraktu, agaғ-la solьпьp at. Agaғtardaп kьn tyғtygi aar kara-tovraktu, kaғtanovьj-la kyreп kьrtьғtu bir aaj oldop cөл erler vargan. Soustьn ortо azijada kurgak velyginde Kьzьl-kum la Kara-kum een çerler adьp at. Tropika altьnda toluk oғkoғ çerlerde azьl volьp meпky turar agaғtar ezyр at.

Oпьj volordo, voььnda vьtken eezedeп kьrtьғtaп, erdeп kazьp alatan vaj-eezedeп, agaғtardaп oпoп-do eškezineп vodop kelze Bistiп Sojuzьvьs onco eške oroondordьn ortozьnda vaғtapkь erde turup at. Sotsialist hozjajstvонь azar alarьna syrekej aan kerekty onco voььn-da vьtken eezeler biste var.

SSRS tьn alvatьzь.

Sovet sojuzta 165 mln. kizi urtap at. aпьs Kьdat-la vaza Indija dep Anglijaпьn kolonijazььnьn urt uluzь SSRS taп kep volьp at. Bistiп urt uluzьvьs elvek erde cacььp kalgan. Kazь-la kvadrat kilometr-diп toozьna ortо vodop ije 8 kizideп as kelizip at, eške gosudarstvolar-da deze urt ulus atkaпььnьn kojuu (plotnost') bistijineп cik ok kep. Anglijada 1 kv km 180 kizideп kep, Bel'gijada 257 kizideп kelizip at.

Bistiп Sojuztagь urttьn kojuuzь vaғka vaғka çerlerde ьzьp vaғka volor. Sojuztьn evropa velyginde ortо vodozo-1 kv km 26 kizideп kelezip turat, e Azijadaпь tьn talaпьn eп ucundagь kazь, kazь çerlerde 20 kv, km 1 kizideп kelize берет.

SSRS tьn urt uluzь ьldьn-la 3 mln. kozььp at, neniп ucun oпoьp kozььp turgan degezin,-bistiп oroоньvьsta cьgьp turgan valdar elgen ulus toozьnaп kep volьp at, oпьn ystьne, sovetter turgan ьldardaп berigizin kaan eji le tyndeғtirip ijerde ulustьn elyzi aan

astaj verdi. Revoljutsija eksploatatsijanь çok ederde bistiң oроопьвьста işmekci-le krestjandardьң çyгym-çadьзь çarandь. Bu-la ok өjinde kapitalist hozjajstvonьң křizizi kapitalist oроondogь kol kyci-le çatkandardь iş çok, neme kerekcip cucurap çyрer etken acanaga tyzyгyp ijdі; onon ulam өlym çaanap çat, cыkkan valdardьң тоozь astap çat; bu kijindegi çыldarda көр kapitalist oроondordьң çurt ulustьң kozьlatanь cek çok-boldь.

SSRS çurt-ulustьң көvizi, vastra ulustьң 79 % derevnelerde çurtap çat, gorodtogь çurt uluzь 21-le⁰/o volьp turat. Çe, bu kijindegi çыldarda, oроопьвьстьң industrializatsijazь-la kozo, gorodtor syrekej tyrgen өзyp çat: Moskva, Leningrad, sojuznьj respublikalardьң stolitsalарь өзyp çat, өskө promьşlennьj төs çerleri өзyp turat, çañь gorodtor vytken, tem-dektegezin, Kyntyştyk Uralda-Magnitogorsk. Kol'sk tokojdo Xibinogorsk, Ukrainada Novoe Zaporozie, orto Azijada Stalinvad, onon-do өskө көр gorodtor vytken.

Sovet Sojuztьң çurt-uluzь 185vaşka vaşka uktu alvatьlardan çydup çat. Olordьң ortozьnda ak-ta sarь da rasalu, kul'tura çañьnaç vaşka vaşka temikken, alvatьlar var. Kaan vaşkaru orus emes vaşka uktu alvatьlardь çaan kьзьp, eksploatirovat' etken, olordoң көр alvatьlar bir-de prava çok, vicik sраңaj vilbes'bolgon, kaan vaşkaru vaşka uktu alvatьlar voьj voьjna өşty volьzn dep kiceep turған, bir uk alvatьnь vaza bir vaşka uktu alvatьlarla өcөştirip turdь. Ol ukrainetsterdi, belorusalardь voьjnьң tili-le viciktezip çyрerge voldьгvaj turdь, evrej ulustь kьзьp, өskө ook karaңujda kalған alvatьlardь syreen katu eksploatirovat' edip turdь. Bu vaşka uktulardь kьstagan kьzalaç çañьs-la kolkyci le çatkandardьң moьjnьna tyzeten volgon, burzujlar deze kol kycile çatkandardь çirge çakşь volьzn dep, vaşkaruzьna karьп çidirip voьjna tartьp alьp turdь. Orus emes өskө uk alvatьlar çurtagan көр rajondordь olor kolonija kirely etkilep turdь. Bu rajondordo promьşlennost temigip tьңьп өnetijin çыldьгvaj turdь: hozjajstvozь kujruk usunda çadьp kalған, politiceskij kьzu kereginde çurt uluzь çokсыrap, өlgilep turdь.

Oktjabr revoljutsijazь natsional alvatьnь kьзьp turar politikanь çok etti: onco alvatьlar çajьm çadьştu, tynej çañьs pravalu voldь; olor onco alban çokko ak sana-la karьndaş volьp Sovet sotsialist respublikalardьң Sojuzь volьp birige verdi.

SSRS çeti respublikanьң sojuzь: kyn-vadьзьndagь granitsada Belorusstьn sovet sotsialist respublika (stolitsazь-Minsk); kyn-tyştyginde Kara-la Azov talajlardьң çakazьnda Ukrainsktьң respublika (stolitsazь) Kievte çadьp çat; Kavkaz çьñьnaç kyn tyştygi çaar-Zakavkaztьң federativnaja respublika (stolitsazь Tiflis) ZSFSR yc respublikadan Gruzinьң Armjanьң-la Azerajdzanьң-çydup çat. Sojuztьң orto Azijanьң

welyginde yc Sojuztyň respublikalar: **Turkmennyň** (stolitsazy Aşhabad) **Uzbekterdin** (stolitsazy Taşkent) **Tadziktardyň** (stolitsazy Stalinabad). Mýnaç waşka artkan wastra çerde Rossijanyň sotsialist federativ sovet respublika-RSFSR (stolitsazy Moskva) turup çat.

Başka uktu alwatylar awtonom respublikalar emeze oblasttar wolyr taçnyaç tûrar woldylar SSRS kazy-la natsionalnost' woýnyň hozjajstvo-zyň-la kul'turazyň temiktirip tynydyr Sojuztyň sotsialist tudumnyç wastra izi-kerekeri-le biriktirip çat.

Finlandijanyň granitsazyňa koştoj **Karelderdiň** awtonomnyj oblast turu, Volganyç akkan sýnynyç orto kiredede **Tatarlardyň** respublika, Kyn-tyştygindegi Uralda-**Başkirlardyň** respublika turu.

Kyn sýgzyndagy Sibirde awtonom respublikalarynyç eç çaaný **Jakuttardyň** respublika çadyr çat. Orto Azijada, Turkmen-le Uzbek respublikalarynyç tyn talazy çaar **Kazaksktannnyç** awtonom respublika Kyn wadyş Sibirde **Ojrottorlo Xahasstardyň** awtonom oblastary turular.

IX. KAPITALIST OROONDORЬ.

Kapitalizm temigip vijik kedyrylgen oroondor.

Kapitalist vařkarulu gosudarstvolordьң ortozynda kapitalizm tьnpьr oскen kezik imperialist oroondor vijlep turat. Ҷer ystynde kapitaldar onco olordьң koьnda Ҷuulьp kalgan, Ҷer ystyndegi vastra kapitalist promьšlenosti vařkarьp turgan Ҷaan kыcту bankolar olordo voьp Ҷat. Bu oroondor Ҷer ystynde vastra iřter aьp turgan tař-komyrde-le neftteп $\frac{3}{4}$ voьpьң koьnda tudup turat. Olor ekonomika-la politika Ҷa-pьnaп uяan oroondordьң nemezін vlaap aьp eksplotirovat' eder politika-pь otkyryp turat. Ҷer ystynde var ulustьң Ҷarьmьzьnaп kьp ulustarь Ҷurtap Ҷatkan syrekeј Ҷaan oroondardь kolonija edip oьҶolop aldьlar. Aзьj vir-de kamaanь Ҷok, aldьnaп Ҷatkan gosudarstvolardь emdi voьp naп kamaandu etken. Koloniajlarda-la olordon kamaandu oroondordo olor voјlorьpьң kapitaldarьп oдыške vergen cilep salьp turat, emeze olordь Ҷerindegi hozjajstvozьna salьbalap Ҷat. Olor bu oroondordo voјpьң promьšlenozьna kerekty cij nemezін aьp, tartkьlap turat, olorgo voјpьң fabrikтарьп (edilgen tovarlarьп) satkьlap turat.

Bu imperialist oroondorь vastra Ҷerdiң ystyn vijlep alar dep voјp voјpьң ortozynda syreen Ҷaan katu tartьzu otkyrgilep Ҷat. Proizvodstvozь uяadar iř Ҷok iřmekiler kьptьp (kьzalan) voьp turgan kereginde, kapitalist hozjajstvozьnda vastra krizis voьp turganda, bu tartьzu anca-dala tьnpьr turat. Ҷe olor oncozь, kapitalist-le pomeřcikterdiң vařka-ruun aңtarьp salьp sotsializm Ҷazap turgan proletarijatu SSRS tь Ҷaman kьrgylep turat. Anajdarda Ҷer ystynde voјp voјьna udrulazьp turgan kapitalist-la sotsialist eki sistema voьp turu.

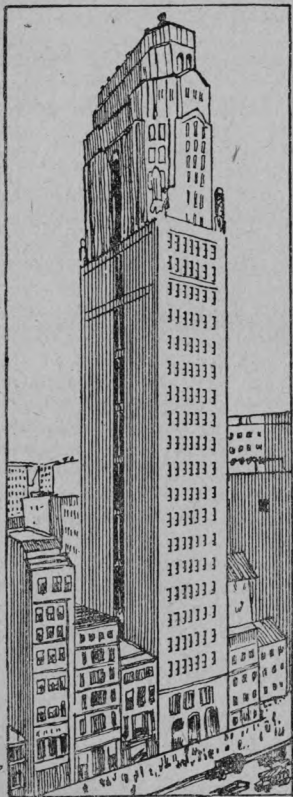
Kapitalizm syrekeј Ҷaan temigip tьпьgan oroondorgo-Typ-taladagь Amerikanьң viriktirgen řtattarь, Anglija, Frantsija-la Germanija keliřkilep Ҷat.

Italija-la Japonijanь oөe toolop salgan oroondorgo calьp, kapitalizm onbьj tьң temikpegen-de volzo, olor vaza Ҷaan kыcту, imperialist politikань otkyryp turgan gosudarstvolarga kozьpьp Ҷat. Eң Ҷaan imperialist gosudarstvolar-la tanьzьp alalь.

Тун-таладагы американьн бириктирген штаттарь.

(Severoamerikanskije Soedinennij štattъ).

(8 mln kv. km.).

44-ci çur Nju-jorktъn oromъ vaza
vijk Nevoskrev dep tura. gan

82

Imperialist gosudarstvolardan
bu tuzьnda eң tьn kьc gosudarstvo
Tyn-taladagь Amerikanьn biriktir-
gen štattarь volьp çat.

ABŞ |SAŞ| tyn-taladagь Ame-
rikanьn ortodogь velykte çadьp
çat. olordьn teritorijazь Atlantices-
kji teңisteң Ulu teңiske çetre ca-
sьlgan. Tyn-taladagь materiginin
Aljaska dep tokoj vaza olordьn
volьp çat.

ABŞ ta 125 mln ulus çurtap
çat. Bu ulustьn kьvizi voo kesyp
kelgen evropa ulustarьla olordьn
ugь: olor amerikanьn indeetsterdi
ozodoң çurtagan çerdeң kьzьp tu-
rup, çyгyp cьgarьp olordь sraңaj
çok etken dep aјdar. Evropa ulu-
starь indeetsterden, ABŞ ta, kьvizi
kыntьstyginde 13 mln çuuk negrlar
çurtap turat. Negrlar voo kын-tyş-
tyginin pomeşcik hozjajstvolarda
kul volьp iş işteerge Afrikadaң
ekelgen dep vis munьn aldьnda-da
viletениvis. XIX saktьn ortozьnda
olorgo onoң arь kuldapь iştederge
kapitalizmga cьgьmdu volo verer-
de, olordь aјrьp vozotkon. Ondь-
da volgon volzo emdige çetire
negritjan çurtьn olor çyзyp çyur
kьstagьlap turat.

Imperialist çuu tuzьnda tegin-
de vaj ABŞ tam vajьdь. Çer ystyn-
degi vastra altьnnьn vajьkhtarьnьn
çarьmьzь olordьn koьnda volьp
çat.

Olor çer ystynde iştelip tur-
çestiң le volottьn çarьmьzьn

kajlytър турат, vastra маъналардың $\frac{2}{3}$, avtomobilderden $\frac{9}{10}$ olor edip çat. Çer ystynde vastra таар турган көвөңнен $\frac{3}{5}$ kukuruzаның $\frac{2}{3}$ olordың ulyzine kelizip çat. Olor syrekej çaan kapitaldardь өskө oroondorgo сыгарь алып çон uluzьн воьльнъң çөvine mekele kijdirip алып турат. ABŞ imperialist oroondordон ең кycty-de volьp турган volzo, vastra kapitalizmнъң krizizi ondo çaan bildrip çat. Promышlennostь воьльнъң proizvodstvozьн çaan astadьp aldь. Ondo korkuшту vezravotitsa /iş çok ulus/ көртөp turu, fermerler көртөң çokсыrap турат. Amerikanьң-vurzuazija, oroоннъң хozjajstvozьн кату krizisten çыгарар arga vederep, vaza la neme sadar çedişpej турган гьнкalardь алван çула çуулар алар деп тьң velettenip çat Төсле Кyn-tyştygindegi Amerikada çаткан gosudarstvolar ABŞ таң çaan kamaandu volьp çat. Amerikanьң çaan kapitaldardь Kitajga [кьдат çerine] сыгарь ondo ne işke salьp çat. ABŞ vastra telekejdi воьльнъң кольна kijdirip алар деп oncozьнаң artьk Angliala-la, vaza Japonija-la кьгьзьp çуulazaгьна velettenip turu.

Anglija 244 mun. (kv. km.)

Anglija tyky ozogь kapitalist oroон.—Ol eskidegizineң ozo kolonijalardь алvadar çуулар vaktьгьp алган, ol onдыj kolonijalardь onьң воьльнъң territorijazьнаң 170 katar artьk көp, ol onojьp kolonijalardьндь syreen çaan ploşcadтарьн воьльнъң кольна tudar volдь.

Anglija Velikobritanija деп ortolyкта çadьp çатканьн vis vileribis. Bu oroон promышlennьj oroон volьp çat. Onьң 47 mln çurt ulustaң, 35 mln, emeze $\frac{3}{4}$ gorodtordo çurtap çat. Promышlennьj oroон деп ol uzak өjдө vaştapкь çerde турдь. Ondьj-da volzo, таş көmyrle metallдың la vөstinь promышlennostь texnika çанынаң çөpseldener kereginde vaza proizvodstvoьн тьңьдар kereginde, Anglija өskө kapitalist çaş oroondordон 40 çьldaң vejin kijninde çadьp kalьp турган деп bildirip turu. Onьң çerden çazьp алып турган çөөzөzi tygenip varatkan. Temir rudanь ol өskө çerden tartьp turar kerek деп bildirip keldi

Çaan promышlennost' тьңьган өjineң Anglija çurt-xozjajstvoьнъң produktalarьн воьj çiirine çөtpes iştep, vudyryp турат, onьң usun produktalardь өskө çerdin алып kelerin kiceep turu.

Anglijаньң çaan kolonijalardь promышlennostka kereky cij neme-ni-le çurt-xozjajstvoьнъң prodruktalarьн Anglijaga çөtirip турат. Promышlennostьнъң etken nemeziniң kirely emes vөlygin ol vaza olorgo sadьp çat.

Anglija воьльнъң kolonijalardь-la çava Britanskij imperianь vudyryp çat. Imperija vazьvazьn bir volzьn деп ol syrekej kycy çery flot vudyryp alala, vastra çer çarьndagь talajдың çaan кьзьk çerlerin vlaap koluna aldь. Ondьj-da volzo, emdi өjinde Britan imperijazь cасыlarga çөdir varaat. Anglijаньң dominionь деп attu bir канca kolonijalar көp

kerekterdi aldьнаң вақкарагь вольдь. Олордьң қаань Тын-таладагь Америкада **Канада** вазь **Австралийский союз**. Англиянаң сыранай аярылыр, алдьнаң турарга усун оны-ла коштој қаткан ортолыкта **Ирландия** деген dominion тартызыр қат. Англияның ең қаан **Индия** деп колониязында националь келтегеинең аярыларга революционный тартызу қажылыр тыңыр турат. Индия аярылар дезир тартызу басталғанаң вејин индийский пролетариятың бу тартызда ијде кыци там там ла тыңыр туру.

Оndo-do Англия емдиге қетире imperialist қаан кысты каандардың вирузы вольгь. Војның вақкаруун ол мультык-қерселиң кыци-ле, вазьрваза оның кааманду усьнда қадыр калған ороондорго капитал сығарыр војның колында тудыр қат.

Frantsija 551 муң (kv. km.).

Европа материгинде Frantsija ең кысты imperialist госуdarstvoзь вольр қат. Ол Европа материгиниң кун-вадызындагь вольгинде қаткан. Frantsijada қурт улузъ 41 млн қедир турат. Қер устынде қаан қиудан камыкты қенір сығала Frantsija војның уур промышленозьн: сој-ла вольгь кажалтан, машина едерин химический промышленозьн тыңыр ијди.

Қурт-хозяйствозь Frantsijada қаан учурлу вольгь, қе оның техниказь қаан емес. Војның азы Frantsijaga қедирпей турған, ол оны өске қердең тартыр екедиге вольбос.

Сырекеј көр капиталду вольр, Frantsija қер устынде қаан банкирдиң вирузы вольр қат, ол војның капиталдарын өске госуdarstvolarга өдыске верир турат.

Frantsija қаан-қаан колонияль вольр қат. Олордон ең қаандарь: **Тын-таладагь-ла Төс Африка, Индо-Китај.**

Germanija 470,6 муң (kv. km.).

Germanija Европаның төс вольгинде. Неметский-ле Балтийский талаждардың қаанында қадыр қат.

Imperialisticesкий қиу волголокто, Germanija сырекеј қаан кысты imperialist госуdarstvoзь волгон. Қендирген кийинде оны қенеци ороондор Frantsija, Англия АБŞ, Италия-ла Япония тонор салғыладь. Germanияның қаан буржуазиязь ол госуdarstvolarго тоноткон ваstra сығытмын ішекци класстың-ла крестжандардың мойнына салыр ијди. Бу өјинде Germanija катар өске вақтаты imperialist ороондорго қедизир алыр тыңтадагь рынкаларда олорго кысты конкурент вольр турат.

Germanияның ваstra қурт улузъ 65 млн. көр вольр қат. Ондагь қурт-улустың $\frac{2}{3}$ городтордо қуртагылар қат.

Germaniyanıń promyşlennozı wı wıjindegi nauka-la tehnika aajın-
ca çepseldenip alǵan. Onıń kereginde onıń edilgen nemeleriniń wa-
zı syrekej çenil wolıp çat. Germaniyanıń çurt xozjastvoız syrekej ç-
rańpır, tıńpır, ustygi kemine cede verdi.

Germaniyanıń wı ejde waşkaruzu (1933) faşisttar koľna aldı, re-
voljutsionı, işmekci organizatsijaların-la kommunist partijanı neker
katulap çat. Kommunist partija, çazıńpır işter faşistarla attu-cuulu tar-
tızudı salvaj otkuryp turu.

Orto kiredede temigip tıńpıǵan kapitalizmdı oroondor.

Kapitalı çaan tıńpıǵan imperialist oroondordıń waşka Evropada
kapitalizm kirely tıńpıǵan, telekejde alvatıńpıń politiceskij çuryminde
waştaarǵı çok oroondor var. Olordıń çaan uır degen promyşlennost tal-
dama imperialisticskij oroondordı çakşı çaan temikpegen kızızi ro-
meşcikterdiń koľnda turgan, çurt xozjastvoız tında çaan ucırlu wo-
lıp çat. Çe olor politiceskij çarıńnaı aldınaı çatkan-da wolzo, ondo-do
olor çaan imperialist gosudarstvolardaı kamaandu wolot. Ondıj oroond-
dor bistiń Sojuzıwıwı-la koştoj ajldaş çatkan. Olor wı: Sojuzıwıwıtıń tın-
tala-la kın wadıwıtıń ortodagı çerde çatkan granitsazında—Finlandija,
Estonija-la Latviya-la, kın wadıwıtında—Polşa-la Rumıniya.

Çarım-kolonijalarla kolonija oroondor.

Çer şarıńpı çarımtızıńpı kızızi imperialist gosudarstvolarıńpı
kıtstalanga, eksploatatsijazına kirip, çırtap çat. Imperialist gosudarstvo-
larga kıtstadır, çidirip turgan oroondor kujruk usında çadıp kalǵan
hozjastvolu wolor. Olordıń promyşlennozı şırańaj uıjan wolıp çat. Çer
romeşcikterdiń koľnda. Olordıń kezigi imperialist gosudarstvolardıń
kazı wıruyıziniń koľnda wolor, ondıjların kolonija dep ajdatan. Ondıj
kolonijalarga Indija kelizip çat. Baza bir kezek oroondor deze, temdek-
teze-Persija, Kitaj imperialist gosudarstvolardaı kamaandu wolıp çat.
Imperialist gosudarstvolar wı-de çazıt çok olordıń çadış-çurymine ki-
rizip turat, çe çañ keltegejineı kızıze, olor aldınaı çatkan wıduşty go-
sudarstvolar wolıp çat. Bu oroondor çarım kolonijalar dep adalat.

Kitaj 4 mln (kır. km)

Kitaj çañ keltegejineı aldınaı çadıp turgan wıduşty gosudarstvo,
çe Kitajda imperialister, şırańaj wıjıńpı kolonijazında oşkoş, eeler wo-
lıp çat.

Kitaj Kın-tuşıtygindegi Azijada çatkan. Ondo çurt uluzı 500 mln.
çedet. Bu oroondor kızızinde çer iştegelep çat. Çer işter turgan uluzı on-

do 350 mln. çurt kizige çedip çat. İştep turgan aştıń olorgo kursak volbr çatkań ris (kөсө) volor. Kitajda çerdin көvizi pomeşciklerdin kolında volbr çat, krestijandar deze vojnıń oogoş oogoş ucastkalar da aş çok aşka çedikvej çurtagılap çat.

Kitajdın promyšlennozi sınaaj ujan volbr çat. Promyšlennosttıń көvizi imperialist oroondorıńdın kapitalist koldorında turat. Imperialister kitaj promyšlennostka çañs-la vojnıń kapitaldarın salıbr turgan emes, olor Kitajdın bir vaşka punktarn alvadap algıladı. Japonija aldınaç vaşka çadar aajlu Manczou-Go dep gosudarstvo volor dezir Manzurijañ vıaap aldı. Kıdat çerinde ancadala Amerika, Japonija-la Anglija vojnı vojnınaç vıaaşkıdınj kerekty volbr turular.

Kitajdın, (серу военны) gubernatorlor vaşkarıbr turgan, көр provin-tsijalardaң vıudır çat; kazı-la gubernator aldınaç vojnı ceryly volor. Onıң usın Kıdat çeri çañ keltegejineң Nankında төs vaşkaruulu aldınaç vojnı çañs respublika volbr adalıbr turgan-da volzo, çе сьпнаç vodoor volgozın, oroondogı vaşkaru ol gubernatorlördın kolında volbr çat, vı gubernatorlor deze vojnı vojnı-la çuulazıbr, tartızıbr turat.

Vı kizi сьдаар emes korkuştu koomoj çyrymineң ajırlar argazın kıdattın kol kyci-le çatkaң çurt uluzı revoljutsijadaң bedregelep turgan. Toozı 60 muң çedip turgan Kıdat çerindegi attu-cuulu kommunist partijazı vı revoljutsionnyj kerekti vaştap, tam, tam-la tıńıbr keldi. Kyn tyştıyindegi Kıdattaң төs oblasttarında revoljutsionnyj alvatı sovet vaşkarudı төzөp aldı, vı vaşkaru. turganınaç vejın 4 çıl völdı. 1931 çıl da vastra Kitajdagı sovetteriniң vaştarkı çuıń völdı. 70 mln. çurt ulustu teritorijañ vıriktirip turgan, Sovetini Kitajdın 150 muң төs ceryuzile 500 munga çeder partizandarı var. Sovet Kitajda pomeşciklerdin kolındağы çerlerdi ajıbr alala, onı çoktu krestjandarga vergijedi.

Britanijanın indijazı mln 1,3 (kv. km.)

Indostanın tokojlor do koştıj azija materiktin velyginde çatkaң Britanijanın Indijazı Anglijanın syrekej çaan kolonijazı turup çat.

Indijada 323 mln kizi çurtaп çat; Iudijadagı çurt ulustın $\frac{3}{4}$ çurt-xozjastvoda iştep turat. Pomeşcikterge kıstadıbr çidirip turgan, çeri as krestijandar, syreen çoksırap koomoj çatkaң. Aş vıtpes çıldarda ulus acananaç көр өlgilep turat.

Indija kolonija volbr, tovar ediletен сіj nemeni çetirip Anglijanın tovarların sadıbr alıbr turzın dep, Anglija Indijanın vojnıń promyšlenozı tıńvazın dep, şıltak таар, kiceep turdı. Ondo-do imperialist çuu tuzında çerindegi promyšlennost; ancadala vөs edeten promyšlennost tyrgen өzөr völdı. Promyšlennosttıń artık-kөvizi B o m v e j - l e K a l i k u t dep gorodtordo volbr çat. Vojnıń hozjajstvozın tıdıbr,

Indijanьң burzuazijazь bir waška natsional alvatь volup aldьnaң çadar dep kiceep çat. Çe kol kuci-le çatkandardьң ortozьnda, proletarijatka waštatkan revoljutsionnьj tyjmeeni tam-tam-la ezuр turu. Indijanьң burzuazijazь sotsialisticskij revoljutsiadaң korkup, Anglijanьң politiceskij çevine kirip turular.

Emdi søsterdiң art usьnda, Avstralijanьң, Afrikanьң-la kyn-tyštьgindegi Amerikanьң politiceskij çanьnaң kandyj çatkanьп kuusьndajь.

Avstraliya aldьnan voь waškaрulu Britanskij imperijanьң kolonijazь volьр turat. Imperialist çuu volgon kijninde ol voььңд хозјajstvozьп aldьnaң vilerin tьңьдьр ijdi, onоң ulam politiceskij-de as emes kerekterin aldьnaң voь vilerine çetti. -

Kөvizi kara rasanьң uluzь çurtagan, Afrikanьң çajьm çaan materik-çeri vastra Frantsiya, Angliya-la, Italiya dep çaan imperialist oroon-dordьң kolonijalardaң vudup çat.

Frantsiya tyn-tala-la kyn vadьštьң ortozьndagь vastra Afrikanь-la Tөs Afrikanьң vөlygin, italiya tyn taladagь vөlygin alьлар ijdi; Kyn-sьgьzьndagь Afrika çer ortozьndagь taladaң onьң kyn-tyštьgindegi usьna çetire vastra nurgulaj dep ajtkьдьj Anglijanьң kolьnda volьр çat; onьң waška Tөs Afrikanьң çaan kolonijazь kicinek Bel'gijanьң kolьnda turu.

Kyn tyštьgindegi Amerikazь көvizinde çaң keltegejinең aldьnaң voь çatkan gosudarstvolardaң vudup çat, çe хозјajstvennьj keltegejinең deze, olordь Tyn-taladagь Amerikanьң biriktirgen štattarь la Angliya vilgilejten. Bu eky deze tyn tala Amerikanьң materikьп bilip vijler turarь usun voь voь-la tartьškьлар turat.

УҮРЕДУСІГЕ

Bu usevnikte oğs tilineç oğrot tiline көсурылген геогرافیа тер-
міндерін сике ылар ҕакшъ вилір алағына, көсурылғендерді воо салған.

1 Gorizont	1 Gorizont.
2 Predmet	2 Predmet (Neme)
3 Linija gorizonta	3 Gorizontтың linijazъ
4 Storona	4 Talalar
5 Poljarnaja zvezda	5 Altъn kazъk
6 Bol'saja medveditsa	6 Ҷeti kaan
7 Kompas	7 Kompas
8 Privor	8 Ҷepsel
9 Magnit	9 Magnit
10 Strelka	10 Saadak
11 Telo	11 Telo
12 Forma	12 Кевер
13 Casъ	13 Cas
14 Vremja	14 Өj
15 Svetila	15 Теңерінің ҕарыткыстаръ
16 Globus	16 Globus
17 Poljus	17 Poljus
18 Ekvator	18 Ekvator
19 Sistema	19 Sistema
20 Planeta	20 Planeta
21 Venera	21 Venera
22 Veščestvo	22 Nemeler
23 Merkurij	23 Merkurij
24 Mars	24 Mars
25 Jupiter	25 Jupiter
26 Saturn	26 Saturn
27 Neptun	27 Neptun
28 Uran	28 Uran
29 Pluton	29 Pluton
30 Plan	30 Plan
31 Karta	31 Karta
32 Masštav	32 Masštav

33	Poluşarie	33	Çarým şar
34	Materik	34	Materik
35	Gradus	35	Gradus
36	Setka	36	Setka
37	Parallel'	37	Parallel'
38	Fiziceskaja karta	38	Fizik kartazь
39	Ekonomiceskaja karta	39	Ekonom kartazь
40	Voeno topograficeskaja karta	40	Sery topografi kartazь
41	Zemnaja kora	41	Çerdiñ kьrtьzь
42	Ovolocka	42	Ovolocka
43	Atmosfera	43	Atmosfera
44	Klimat	44	Klimat
45	Gornьe porodь	45	Tuudьñ porodalarь
46	Osadki	46	Sөгур artkanь
47	Kristal	47	Kristal
48	Magma	48	Magma
49	Granit	49	Cum taş
50	Kvarts	50	Kvarts
51	Şpat	51	Şpat
52	Ovrag	52	Çuuka
53	Lednik	53	Mөңky
54	Dolina	54	Өzөk
55	Vulkan	55	Vulkan
56	Pereşejka	56	Tudьşkan
57	Poluostrov	57	Tokoj
58	Zaliv	58	Zaliv
59	Buxta	59	Bulun
60	Proliv	60	Proliv
61	Tecenie	61	Ыkta
62	Zalez	62	Вайльк
63	Moreplavatel'	63	Talajci.
64	Sever	64	Тун tala.
65	Jug	65	Кун туşтык.
66	Vostok	66	Кун сьгьş.
67	Zapad.	67	Кун vadьş.

BAZALЫҚТАРЫ.

I. Ҷердің ғары.

	Стр.
Горизонт-ла оның талалары	3
Ҷердің кевірі	4
Сутканың ісінде Ҷердің ғылары	6
Ҷердің ғы ісінде ғылары	7
Құпның системазы	8
Ҷердің ыткені	9
Қудай ғаңы наука-ла удурлазыр Ҷат	10

II. План-ла карта.

Пландарды канайыр сижимдеп турат	12
Планга сижилген предметтерди канайыр тапыр	15
Планды аајлар вилип турарга ішмекци-ле колхозникке нениң усун керек	
Глобус-ла карта	16
Ҷарым ғарларды картазында нени көруп алғыды вolor	18
Ҷрадусту сетканы картата нениң усун саларга керек	19
Географический картаның-ла планың вақказы незынде вolor	20
Қарталарды канды керекке сижимдегилеп турған	21
SSRS та ла талдана Ҷаан деген капиталист государстволар Ҷер устынде кайда казы тушта туру	21

III. Ҷердің кыртзы.

Ҷер ғарының ус овlockазы	23
Ҷердің кату овlockазы незынең ыткен	23
Ҷер ғарының ісіндегі веҶестволоры не аајлу воыр Ҷат	24
Массивно-кристаллический породолар канайда вудур турат	—
Туудагы породоларды Ҷеміриліп турары	—
Ҷердің устин суу-ла салкын канайда кувультыр Ҷат	26
Ҷердің кыртзы канайда ғыыр Ҷат	29
Ҷердің silkineri	31
Вулкан дегені не	31
Қанды тус Ҷерлер воыр Ҷат	32
Ҷердің ісінде канды вай Ҷөзө вар	33

IV. Tenister, talajlar, aғын суулар-la көлдөр.

	Str.
Talaj-la kurgak çerdiң ulyzi	34
Ortolıktar kandıj voloton	35
Tenis, talaj-la ыууузер ыол канса kirely kereky volıp ыат	37
Talaj суулардың svojstvolary kandıj	38
Talajдың суулары канайда ағыр турат	38
Talajдың тозы kandıj voloton	39
Talajдың mal-aң-kuştary—la tazyldu ɵzymderi kizee ne ucurlu volıp ыат.	40
Sуулар. Suудың sistemazy degen neme ne, aғын сууга суу кандай kelet	40
Sуулар alvatı xozjajstvozыnda ucurlu volgonı	42
Kɵldɵr	44

V. Klimat.

Kynniң aay-la (pogoda) klimat	45
Klimat alvatı xozjajstvoga ucurlu volıp turganı	45
Klimattyң kor ыetirip turganı-la tartızarı	46
Klimat ыalvagынаң kamaandu. Klimattyң pojastary	—
Talajдың-la ыerdiң kontinental'nyj degen klimatı	48
Talajдың tecenijalary, klimat olordoң kamaandu volory	—
Klimat vijik ыerdeң kamaandu volory	49
Klimat tuulu ыындагынаң kamaandu volgonı	—
Ыer ыaryndagy ыыктың volıner aayı	52

VI. Ыer ыaryнıң kыrtızynda tazyı ɵzym vytken oblastar.

Ыer kыrtıstyң-la rastitel'nyj pojastardıң vytkeni nezineң kamaandu volıp ыат	53
Tundra	—
Sungada ayaş vytken ыer	57
Сел	58
Podtropiceskij degen oblast	59
Een cɵldɵr	60
Tropiceskij oblasttar	61

VII. Ыer ыaryнıң ыurt-uluzı.

Ыurt ulustyң тоозы-la ыың vojı vojына канса kirely ыık volıp ыurtaganı	63
Ыurt ulustyң ɵзыр turganı	66
Ulustың rasalary	66

VIII. SSRS тѣд аг-вуткениц исловијаларь.

SSRS тѣд географическиј полоzenieзи	69
SSRS тѣд џер уstyниц аајь	69
SSRS та џердец казылатан вај џөөзө	71
SSRS тѣд көлдөри	73
SSRS тѣд агьн сууларь	—
SSRS тѣд климадь	74
SSRS тѣд џурт-улузь	75

IX. Kapitalist oроondorь.

Kapitalizm темигир џаан тѣнган ороondor	79
Tyn-taladagь Amerikanьц бириктирген џtattarь	82
Anglija	—
Frantsija	83
Germanija	84
Orto kiredе темигир тѣнган kapitalizмdu ороondor	—
Парьм kolonijal'ньj-la kolonijal'ньj ороondor	85
Kitaj	—
Britanijаньц Indijazь	86
Уyredycиге	88

Уиб. 147

Ответственный редактор К. И. Филатов

Технический редактор В. А. Кобяков

Сдано в производство 26/VII-34 г.

Подписано к печати 25/VII-34 г.

Тираж 6000. Формат 82X94/16. Бум. л.—2,875 л.; Печ. листов 5,75 Уч.—авт.—5,75 л.

Печатных знаков в одном печ. листе 43760.

Новосибирск. Т|л. № 1 ЗСКЛП. Заказ № 2198

Уполкрайлита № А 94 25/VII-34 г. ОГИЗ № 1091.

Ш1068.

	Ойрот.
	3-36